

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

1963

ՌՆԺԳ

Ի ՏԱՐԻ

Ստալկոմեր - Հոկոմեր

9-10

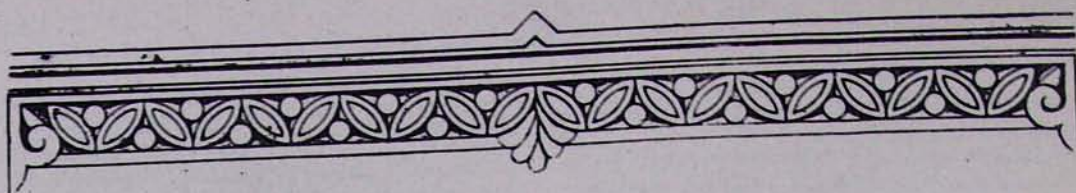
ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՀՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Թ-Ժ

1963

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒԹ Յ ՈՒՆ

	էջ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնգրեսը Հյուսիսային Ամերիկայի հայոց արևմտյան բնակչությանը Հայաստանյայց եկեղեցվո՝ Երևանում հրատարակած միության տարեկան տասնհինգերորդ համագումարին	3
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—Սայաթ-Նովա	4
Հ. ՄՈՒՐԱԿԱՆ—Սայաթ-Նովայի՝ կյանքը	8
Սուրբ Էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանի վերաբացումը	13
Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ւ ՈՒՄ	15
Բնակչության հայոց Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ֆանդինգավայրը	17
ԹՂԹԱԿԻՑ—Ռուսաբանայ բնական պատգամավորական ժողովի գումարումը և եկեղեցա- կան վարչություններու ընտրությունները	19
ԹՂԹԱԿԻՑ—Բուլղարաբանայ բնական պատգամավորական ժողովի գումարումը և եկեղեցա- կան վարչություններու ընտրությունները	22
Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ—Պոլիս և իր դերը	24
Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ—Խոստում են տալանաբարերը	34
Հ. ԵՂԻԱՋԱՐՅԱՆ—Բջենի վանքը և Բջենի գյուղի մյուս հուշարձանները	43
Ռ. ԻՇԽԱՆՅԱՆ—Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ի առաջին հրատարակությունը	51
ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ	56
Ցուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի	59

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ՝
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՅՐ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

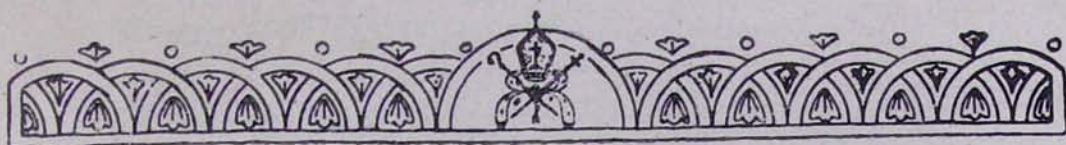
Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин»
Rédaction de la revue „Etchmiadzine“, Etchmiadzine, Arménie, URSS.

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1963 թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

**ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԿՈՆԴԱԿԸ
ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԹԵՄԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՎՈ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՅ ՄԻՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԵԿԱՆ ՏԱՄՆՁՈՐՄԵՐՈՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻՆ**

**Վ Ա Ջ Գ Է Ն Ծ Ա Ռ Ա Յ Յ Ի Ս Ո Ւ Ս Ի Զ Ր Ի Ս Տ Ո Ս Ի,
ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ ԵՒ ԿԱՄՕՔՆ ԱՋԳԻՍ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ,
ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ՀԱՄԱՋԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ
ԱԹՈՌՈՑ ԱՅՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ
ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷՋՄԻԱԾՆԻ**

**ԶՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆԴ ՍԻՐՈՑ ՈՂՋՈ՞ՅՆ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՄՏԵԱՆ ԹԵՄԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՅ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՈՒԱՐԺԱՆ ԱՆԴԱՄՈՑ, ՀԱՐԱՋԱՏ
ՈՐԴԻՈՑ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ ՍՐԲՈՑ ԷՋՄԻԱԾՆԻ, Ի ԳԱՀԷ ՍՐԲՈՅՆ
ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻ ԵՒ Ի ԳԱՀԱԿԱԼԷ ՆՈՐԻՆ**

Ուրախ է բազմադարեան Սուրբ Էջմիածինը, որ Դուք, հայ երիտասարդներ, սուրբ հավատքի լոյսով լեցուած, Ձեր բարեջան թեմակալ առաջնորդ Տ. Թորգոմ սրբապան եպիսկոպոսի հովանիին ներքև, կը հաւաքուիք Եղեմ հայաքաղաքի Սուրբ Աստուածածին Եկեղեցիին սեղանին առաջ, նորոգելու Ձեր հաւատարմութեան ու ծառայութեան ուխտը Զրիստոսի Սուրբ Աւետարանին և Հայ Եկեղեցիին:

Դուք հաւաքուած էք Եղեմ, վերանորոգուած ոգեկան ուժերով, նոր ծրագիրներով խանդավառ, նոր տեսիլքներով և լոյսերով պայծառացած:

Թող Տէրը քաղցրութեամբ ընդունի Ձեր աղօթքը և Ձեր աշխատանքի վկայութիւնը, և ըլլայ Ձեզի ամենուղ զօրաւիզ ու մխիթարիչ:

Հաւատացէ՛ք Աստուծոյ Հոգիին և Անոր կենարար զօրութեան:

Հաւատացէ՛ք առաքելահիմն Հայ Եկեղեցիին և քրիստոսակերտ Սուրբ Էջմիածինին:

Հաւատացէ՛ք հայ ժողովուրդին և Ձեր երիտասարդական ուժերուն:

Արեւշատութիւն և աշխատանքի անսպառ եռանդ Ձեզի բոլորիդ՝ ի շինութիւն և ի ծաղկում մեր Սուրբ Եկեղեցիին:

Եւ յաջողութիւն Ձեր շինարար բարի գործերուն:

Այսուհետև, սիրելիք Մեր, «Ջամենայն ինչ գործեցէք առանց տրտնջելոյ և քրթմնջելոյ, զի եղիջիք անբիծք և անարատք, որոգիք Աստուծոյ, անմեղք ի մէջ կամակոր և խեղաթիւր ազգին, յորոց միջի երևիցիք իբրև լուսաւորք աշխարհի (Փիլիպ. Բ 14—15):

Վ Ա Ջ Գ Է Ն Ա

**ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ**

Տուաւ կոնդակս ի 10-ն օգոստոսի

1963 Փրկչական ամի,

և ի տումարիս Հայոց ՌՆԺԳ,

ի մայրավանս Սրբոյ Էջմիածնի:

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ս Ա Յ Ա Թ - Ն Ո Վ Ա

(Ծննդյան 250-ամյակի առթիվ)

Խաղաղության համաշխարհային խորհրդի որոշմամբ, հոկտեմբեր ամսին նշվում է հայ ժողովրդի տաղանդավոր պավակ Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակը:

Դա մի սրտառուչ առիթ է, որ քաղաքակիրթ աշխարհը իր հարգանքի և երախտագիտության սրտագին տուրքը բերի հայ մշակույթի արժանավոր ներկայացուցչի, գուսան և երգիչ Սայաթ-Նովայի անթառամ հիշատակին, որը երգել է սերն-ու բարեկամությունը, արդարությունն ու իրավունքը, հավասարությունն ու ժողովուրդների եղբայրությունը:

Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունը սեփականությունն է առաջավոր մարդկության: Նրա անկրկնելի Տաղարանը հայ ժողովրդի հանճարի սրբազան ավանդն է համաշխարհային մշակույթի զանձարանին:

Անցյալի մշուշից, ժամանակի խորքից մեզ է նայում Սայաթ-Նովան, իր ողջ հերոսական կյանքով ու տխուր ճակատագրով, իր ապնիվ հոգու, պայծառ մտքի բովանդակ գրավչությամբ:

1963 թվականը, հայրենի կառավարության որոշմամբ, հայտարարվել է հոբելյանական տարի:

Հոկտեմբերի 20—22-ին, համաժողովրդական խանդավառությամբ, Երևանում, պետականորեն կնշվի մեծ գուսանի ծննդյան 250-ամյակը:

Հայ հասարակայնությունը, մեր մտավորականությունը, հայ մամուլը մեծ հանդիսավորությամբ և խոր երախտագիտությամբ նշել են և շարունակում են նշել մեծատաղանդ երգիչ-գուսանի, փիլիսոփա բարոյախոսի, հայրենասեր և հավատավոր Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակը:

Մեծ բանաստեղծի հոբելյանը հայ ժողովրդի հետ սրտագին մասնակցությամբ նշում են ոչ միայն Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդները, որոնց լեզվով նա ստեղծագործել է ավելի քան 25 տարի, այլ նաև Սովետական Միության համարյա բոլոր ժողովուրդները, որոնց համար նույնպես թանկագին ու նվիրական են Սայաթ-Նովայի անունն ու անմահ գործը, որոնք նվիրված են եղել միաժամանակ ժողովուրդների եղբայրության, ազգերի համագործակցության և նրանց պայծառ ապագայի վեհ իդեալներին և ձգտումներին:

Սայաթ-Նովան, դուրս գալով հայ իրականության սահմաններից, դարձել է միջազգային առումով սիրո, բարեկամության, ապատության խորհրդանիշը և ճշմարտության բաջամարտիկ բարոյիչը:

Երբեք պատահականություն չէր որ Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակը այսպես վերածվեր միջազգային հարգանքի ցնծատոնի և հայ մշակույթի հաղթանակի:

Բայց Սայաթ-Նովայի անունը ամենից ավելի նվիրական ու սիրելի է ամեն մի հայ մարդու համար: Նա իր պայծառ ողջ կյանքը, առանց մնացորդի, նվիրել է իր ժողովրդին, որպես «խալխի նոքար», որը «համով ղուլուղ պիտի անի» ժողովրդին:

Սայաթ-Նովան, որպես բանաստեղծ և մտածող, որպես երաժիշտ և երգիչ, որպես հայ հավատավոր մարդ, մի ոսկեծուլ ամբողջություն է:

Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունը հանդիսացավ այն հիմնաքարերից մեկը, որի վրա հետագայում վարճացավ մեր նոր քնարերգությունը:

Սայաթ-Նովան ինքնատիպ երգիչ է և բանաստեղծ: Նա իր ստեղծագործությունների թեմատիկայի բազմապատկերմամբ և ձևի կատարելությամբ, բացառիկ և ուրույն տեղ է գրավում մեր միջնադարյան քնարերգուների՝ Կոստանդին Երզնկացու, Գրիգոր Աղթամարցու և ուրիշների համաստեղծության մեջ: «Սայաթ-Նովան հայ բազմադարյան քնարերգության այն եզակի վարպետներից է, որի բանաստեղծություններն առանձնապես աչքի են ընկնում իրենց արտակարգ ինչնությունամբ, խորը երաժշտականությամբ, բազմազան ու ներդաշնակ չափերով, որի ստեղծած գեղարվեստական պատկերները հիացնում են իրենց բացառիկ թարմությամբ և գունագեղությամբ» (Երևան, «Գրական թերթ», 1963 թ., ապրիլ 26, № 17):

Հովհաննես Թումանյանը գրում է. Սայաթ-Նովան «մոռա չի, որ ժամանակի ընթացքում ծանծրացնի և փոխվի... գեղեցիկ ձևի մեջ մի մշտական հուր հոգի է նա, մի ապնիվ և լիքը սիրտ, մի հարապատ հպոր շունչ, որ մեր աշխարհի հարապատ շնչի նման միշտ խաղալու է Կովկասի ժողովուրդների վրա...»:

Սայաթ-Նովայի կյանքով և ստեղծագործության վերլուծմամբ կբաղվել են հայ և օտար բազմաթիվ գրականագետներ, բանասերներ, սկսած 1852 թվականից մինչև մեր օրերը:

Այստեղ երախտագիտությամբ անտը է հիշել անունը թիֆլիսեցի հանրածանոթ բժիշկ և բանասեր Գ. Ախվերդյանի, որն առաջինը 1852 թվականին իր «լոյս գցած աշխատասիրութենով» (Մոսկվա) հրապարակի վրա դրեց Սայաթ-Նովայի կյանքով և ստեղծագործությամբ կբաղվելու հարցը:

Նույն թվականին, ռուս բանաստեղծ Յա. Պոլոնսկին, «Կավկաս» ռուսատառ թերթում, «առաջին գրավոր և ջերմ խոսքն ասաց երգչի մասին, իր բարեկամ Գ. Ախվերդյանի դեռևս անտիպ ժողովածուից վերցնելով և հրապարակ հանելով երգչի մի քանի տաղերը: Նա գրում է այնտեղ, որ Սայաթ-Նովայի երգերը «բնավ նման չեն ոչ հարևան ցեղերի երգերին և ոչ էլ այլ երգերի, որ եկել են Արևելքից», որ «չափազանց անհատական» այդ հեղինակի երգերում «կա քիչ երևակայություն, բայց շատ զգացմունք» (Մ. Հասրաթյան, «Սայաթ-Նովա», Երևան, 1959 թ., էջ 311):

Այնուհետև մեծ երգչի երգերով կբաղվել են գրականության և գիտության մեջ ճանաչված խոշոր դեմքեր՝ Գ. Պատկանյան, Մինաս-Չերապ, Գ. Ասատուր, Ա. Չոպանյան, Գ. Այվազովսկի, Ն. Մառ, Ա. Խախանով, Ա. Լալստ, Հ. Թումանյան, Գ. Բաշինջաղյան, Ի. Գրիշաշվիլի, Գ. Լևոնյան, Գ. Լեոնիդե, Լեո, Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Կ. Կեկելիձե, Մ. Աբեղյան և ուրիշներ:

Ռուս գրականագետ, բանասեր և հայ մշակույթի քաջահմուտ Վալերի Բրյուսովը 1916 թվականին «Հայկական պոեզիայի անթոլոգիա»-ն պատրաստելիս, թարգմանեց Սայաթ-Նովայի երգերից մի քանիսը, նրան դասելով «առաջնակարգ այն պոետների շարքին, որոնք իրենց հանճարի պորությամբ դադարում են մեկ ժողովրդի սեփականություն լինելուց, բայց դառնում են ողջ մարդկության սիրելին»:

Վ. Բրյուսովը Սայաթ-Նովային համարում էր «երկնային այն հազվագյուտ պարզաներից... որոնք օրհնանք են թողնում իրենց դարին և իրենց ժողովրդին» (Մ. Հասրաթյան, «Սայաթ-Նովա», էջ 311):

Մեր օրերին, 1945 և 1959 թվականներին, Սայաթ-Նովայի կյանքով և ստեղծագործությամբ գիտական մոտեցումով և ձեռնհասորեն կբաղվել է հայտնի բանասեր և պատմաբան Մ. Հասրաթյանը, որն «առաջին անգամ հայերենի թարգմանելով Սայաթ-Նովայի մի քանի տասնյակ այլալեզու խաղերը և ճշտելով ու խմբագրելով նրա մյուս խաղերի խաթարված ու խանգարված հարյուրավոր բառերն ու տողերը, դրանց դարձրեց մասնագետների ու ժողովրդի անկապտելի սեփականությունը» (Ա. Ղանալանյան, «Գրական թերթ», 1963 թ., № 17):

Սայաթ-Նովան ծնվել է 1717 թվականին Սանահին գյուղում: Մկրտության անունը եղել է Հարություն (Արութին): Նա իր մասին գրել է.

**«Սայաթ-Նովու վաթանիցըն հարց կուտան.
Մեկը կօսե Հինդն է, մեկը՝ Համադան...
Վաթանս Թիֆլիսն է, կողմը՝ Վրաստան,
Մերս հավաքարցի, հերս հալաբցի»:**

Սայաթ-Նովայի կյանքն ու գործունեությունը ընդգրկում են երկու տարբեր շրջաններ, առաջինը ծննդյան թվականից մինչև 1765 թվականը, երկրորդը 1765—1795 թվականները:

Սայաթ-Նովան իր նախնական կրթությունն ստացել է Սանահին վանքում, ուր ծանոթացել է հայ մատենագրության, գրաբարի, «Հարանց վարք»-ին, ժամասացության: Նա անգիր մեջբերումներ է կատարում հայերեն Աստվածաշնչից:

Այնուհետև, 12 տարեկան հասակում, Սայաթ-Նովան եղել է արհեստավոր, կրթվել է ջուլհա-կությանը կամ դերձակությանը. նա այդ մասին գրում է.

**«Տասնըրկու տարեկանում ինձ հանձնեցին
ուստաքարին»:**

Սայաթ-Նովան «պստուց» օժտված է եղել բացառիկ ընդունակություններով, «անպուգա-կան նվագողի, գերող ձայնով օժտված երգչի, ստեղծագործող երաժշտի» շնորհներով:

«Գլուխ դրի ամենան խաղի.

**Յիս չիմացա վունց փաթաթվեց աշըղությունն
իմ գլխին»:**

**Լուս դառնա իմ մոր հոբին,
Բալբամ կաթի հիդ իմ ծըծի...»:**

1737 թվականին, Սայաթ-Նովան որպես աշուղ ուխտի է գնում Մշո Ս. Կարապետ վանքին: Հետագայում նա գեղեցիկ ծոն է նվիրում Մշո Ս. Կարապետին՝ որպես երգի, արվեստի հովա-նավոր մեծ սրբի և իր միակ մուսայի (տե՛ս Մ. Հասրաթյան, «Սայաթ-Նովա», էջ 235):

**«Մշու սուլթան սուրփ Կարապիտ, երկինք է
հասլալ գովքըն բո.**

**Գլուխ վարդապիտ ճշմարտության, չկար
հավասարըն բո...»:**

Այնուհետև Սայաթ-Նովան ամուսնանում է սանահնեցի Շահվերդյան ընտանիքից Մարիամ անունով մի աղջկա հետ և ունենում 4 զավակ:

Ապա մեծ երգչի առաջ բացվում է նախ հա-ջողության, փառքի և միաժամանակ խորունկ վշտի և հուսահատության մռայլ ուղին:

1744 թվականին նա վրաց արքունիքում «սա-վանդար» է, նվագող և երգիչ:

1753 թվականին շնորհապրկվում է և հեռա-նում պալատից:

1759 թվականին նա քահանա է Տ. Ստեփա-նոս անունով, Զաքարյայի Կախի կոչվող հա-լաբնակ փոքրիկ ավանում:

Սայաթ-Նովայի պալատից հեռացման և շնոր-հապրկման իսկական պատճառը դեռևս մնում է չլուսաբանված:

1770 թվականին, կնոջ մահից հետո, մոտա-վորապես 60 տարեկան հասակում, Սայաթ-Նովային հանդիպում ենք Հաղբատի վանքում, որպես միաբան և եկեղեցու լուսարար:

**«Կու հաքնիմ մազեղեն, կու հաքնիմ չալըն,
Կերթամ ման գու քամ վանքիդըն մե մեկ»:**

**«Հաղպատու լուսարար Սայաթ-Նովեն իմ,
Մե կանթեղս վառելու ձեթ չունիմ...»:**

Մինչև իր մահվան կամ նահատակության թվականը՝ 1795, Սայաթ-Նովան մնում է որպես միաբան Հաղբատի վանքում, ուր գրի է առնում առավելաբար իր փիլիսոփայական-խոհական երգերը:

1795 թվականին, ներքինի Աղա-Մահմադ խանի արշավանքների ժամանակ, Թիֆլիսում, Ս. Գևորգ եկեղեցում նահատակվում է «խալխի նոքար» Սայաթ-Նովան, որպես «ծառայ Աստու-ծոյ»:

**«Չըխմանամ քլիսադան, դոնմանամ
Իսադան»:**

Թիֆլիսեցիք Սայաթ-Նովայի և մյուս նահա-տակների մարմինները ամփոփում են Մեյդանի Ս. Գևորգ եկեղեցում:

Մեյդանի Ս. Գևորգ եկեղեցին Թիֆլիսում համարվում էր Հաղբատի վանքի վանատունը, ուր իջևանում էր նաև Սայաթ-Նովան, երբ գա-լիս էր Թիֆլիս, իր զավակների տեսության: Երբ՝ 1751 թվականին վերանորոգվում էր Մեյ-դանի Ս. Գևորգ եկեղեցին, Սայաթ-Նովան մեծ խանդավառությամբ մի գեղեցիկ ներքող է նվի-րել Ս. Գևորգին:

**«Հիմքըտ վերստին նուրեցին, չաղ արին
Մողնու սուրփ Գևորք,
Ջար ու կիրըտ ոչխարի կաթ շաղ արին
Մողնու սուրփ Գևորք,
Յիրգնուց լուսըն վրետ կամար-թաղ արին
Մողնու սուրփ Գևորք»:**

1914 թվականին, Հովհաննես Թումանյանի և նկարիչ Գ. Բաշինջաղյանի նախաձեռնությամբ, հուշարձան կանգնեցվեց Սայաթ-Նովայի գերեզմանի վրա:

Սայաթ-Նովան ճշմարիտ հայ մարդ էր և սիրում էր մեր հայրենի ավանդություններն ու սրբությունները:

«Սայաթ-Նովեն ինքը հայ է,

Իր հավատքին ամուր կանգնած»:

Նա ջատագովում էր ազգային-եկեղեցական միությունը: Նա Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը համարում էր որպես դրոշ ազգության և խորհրդանիշ միության:

**«Հոքիտ իստակ ու պինդ պահե, վուր արթար
հախը մերն է.**

**Հուրը մերն է, ջուրը մերն է, հողմըն ու հողը
մերն է:**

**Փառք արարիչ-ըստիղծողին՝ մեծ պահապանը
մերն է.**

**Կինքը մերն է, մահը մերն է, դըրախտի բաղը
մերն է:**

**Երեք հարուր վաթսուռ ու վեց սուրփի
աղոթքը մերն է.**

**Հիսուսին մեզ Տերն է դրգիլ՝ լուսն ու շափաղը
մերն է:**

**Սիոնի սուրբ գերեզմանը, ապրելու տեղը
մերն է.**

**Էջմիածնա Մայր Աթոռը և ազիկ ցեղը
մերն է»:**

Սայաթ-Նովային սակայն խորթ էին ազգային սահմանափակվածությունն ու սնապարծությունը: «Իր ժամանակակիցներից մի ամբողջ գլխով բարձր կանգնած Սայաթ-Նովան իրավամբ համարվել ու համարվում է անդրկովկասյան ժողովուրդների դարավոր բարեկամության մի անթառամ սիմվոլ» (Մ. Հասրաթյան, «Սայաթ-Նովա», էջ 308):

«Երեք լեզվով է Սայաթը գրել,

Երեք ծայնով է Սայաթը երգել.

Երեք ծայներն այն սրտիս մեջ պահել,

Տասնհինգ ծայնով երգել եմ ուզում»:

գրում է վրաց բանաստեղծ Չիքովանին:

Սայաթ-Նովայի կյանքն ու ստեղծագործությունը սերտորեն կապված են Վրաստանի և Ադրբեջանի մշակույթի և գրականության պատմության վարձագման հետ:

Սայաթ-Նովան գրել է նաև վրացերեն և ադրբեջաներեն:

Նրանից մեզ հասել են շուրջ 220—225 խաղեր, որոնց մեջ ադրբեջաներեն և վրացերեն լեզուներով գրվածները կազմում են պատկառելի մի մասը նրա ստեղծագործության:

Սայաթ-Նովայի քնարերգության ազդեցությունը վրաց և ադրբեջանական եղբայրական ժողովուրդների գրականության վարձագման վրա անուրանալի է:

«Այն սուրը, որ մեծ Սայաթին խոցեց,

Ինձ էլ է դիպել իր բիրտ հարվածով»:

գրում է վրացի բանաստեղծ Չիքովանին, «հայ հանճարեղ երգչի կերպարի միջոցով արտահայտելով հայ և վրացի ժողովուրդների հոգեհարապատությունը»:

Սայաթ-Նովայի քնարը հավասար չափով հուզել է և՛ վրացուն, և՛ հայուն, և՛ ադրբեջանցուն, «մեր աշխարհքի հարավատ շնչի նման»:

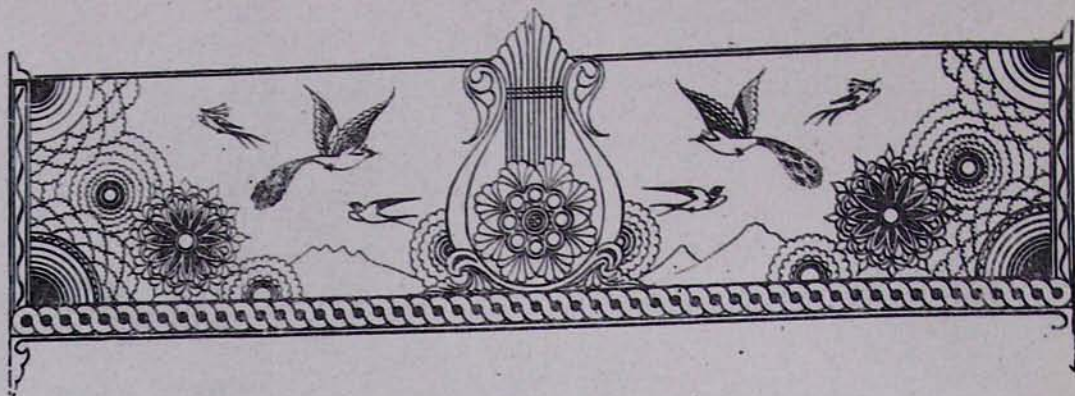
Սայաթ-Նովան իսկական ժողովրդական բանաստեղծ է, սիրո և մարդկային վշտի, վեհ իդեալների, ազատության ջերմ երգիչը:

Նա երեքլեզվյան իր քնարերգության մեջ մարմնավորել է Անդրկովկասի երեք եղբայրական ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների և ադրբեջանցիների հոգեկան եղբայրությունն ու անքակտելի բարեկամությունը:

Սայաթ-Նովան այսօր էլ մեզ հետ է, մեր որոնումների մեջ, մեր աշխատանքների մեջ, մեր պայքարի մեջ: Նա քայլում է մեր շարքերում և առաջնորդում դեպի անձնվեր ծառայություն «խալխ»-ին:

Ինչքան հեռանում է նա, այնքան սիրելի է դառնում մեր սրտին և հարավատ մեր խոհերին:

Հ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՍԱՅԱԹ-Ն ՈՎԱՅԻ ԿՅԱՆՔԸ

Հանձարներով հարուստ հայ հողը ծնեց Սայաթ-Նովային: Այն հողը, որ ծնեց Մեսրոպ Մաշտոցին, Խորենացուն, Նղիշին, Նարեկացուն, Քուչակին: Այն հողը, որ Սայաթ-Նովայից հետո ծնեց Աբովյանին և Թումանյանին... Հարկ կա՝ թվարկելու ողջ հայ պանթեոնը: Մի ձեռքը տված միջնադարի իր գրչակից եղբայրներին, մյուս ձեռքը պարզած դեպի Աբովյան և Թումանյան, Իսահակյան և Զարենց՝ մեծ գուսանը կամրջում է մեր միջնադարն ու մեր կուլտուրայի նոր ժամանակաշրջանը, մի տեսակ խորհրդանշում հայ բազմադարյան կուլտուրայի էպոխաների ներքին կապը: Սայաթ-Նովան միջնադարի վերջին և նոր դարաշրջանի առաջին բանաստեղծն է: Միջնադարն է խոսում նրա ստեղծագործություններում, երբ նա «հարանց վարքի» գովքն է անում, երբ նա հոգու համար հանդերձյալ կյանքի ուղին է հարթում: Նոր, վերածնունդյան ժամանակաշրջանն է բանաստեղծն ազդարարում, երբ իր ստեղծագործության համար իբրև բարոյական-կուլտուրական խնդիր և նպատակ՝ վերցնում է հասարակ ժողովրդին, երբ նա իրեն խալխի նոքար է անվանում, խալխի լեզվով և նրա համար խոսում ու գրում, նրա ջինջ հոգու խոսքն ասում, նրա շահերն է դարձնում իր համար կյանքի երևույթների դիտակետ:

Սայաթ-Նովան իր երգերի մեջ է: Այդ երգերի մեջ են ամփոփված նաև նրա կյանքի արտաքին փաստերը: Մնացածը հուշ է, գրույց, լեզենդ: Իրապատումն էլ շատ է նման

լեզենդի: Լեզենդ, որ հյուսված է երգչի ու բախտություններից ու վշտերից, նրա ապրած տառապանքներից ու վայելքներից, երազանքներից ու հուսախաբություններից, լեզենդ, որի վերջը ցողված է երգչի արյունով:

Սայաթնովագետները նրա երգերից հանել են նրա ծննդյան թվականը 1710—12—17, նույնիսկ 1722: Հակասական, սակայն հաստատ ու որոշակի, թե ծնվել է մեծ երգիչը, պոեզիայի կախարհը՝ մի քանի տարի առաջ կամ հուս... Կամենում ենք իմանալ ովքե՞ր են նրա ծնողները, ո՞րտեղացի՞ դարձյալ պիտի դիմենք նրա երգերին:

Սայաթ-Նովու վաքանիցքն հաբց կու տան. Մեկը կօսե Հինդն է, մեկը՝ Համադան... Վաքանս Թիփլիսն է, կողմը՝ Վրաստան, Մեքս հավլաբարցի, հեքս հավարցի:

Բանաստեղծի հիշատակումներից իմանում ենք, որ նրա հոր անունը Կարապետ է, մորը՝ Սառա: Վրաստանի վերջին թագավորի որդի Թեյմուրազի հուշերը հիմք են տալիս ասելու, որ Հալեպից գաղթած և Հավլաբարից կին առած Կարապետը միառժամանակ հիմնվել է Սանահին գյուղում, եղել է արքայազն Գիորգի 13-րդի գլխին՝ կիսանկախ ճորտը: Այնուհետև միահյուսվում են հուշերն, ավանդություններն ու ենթադրությունները: Արդյոք ո՞րտեղ կրթություն ստացավ ապագա մեծ պոետը: Հավանական ենթադրությամբ՝ նույն Սանահինի վանքի դպրոցում, որը մեծ տրա-

դիցիա ունեցող դպրոցներից էր միջնադարյան Հայաստանում: Այդ դպրոցում, անշուշտ, նրա առջև իր գանձերը բացեց հայ հին դասական լեզուն, այդտեղ նա ծանոթացավ հայ մատենագրությանը, պոեզիայի այն ժամանակ տակավին նոր-նոր հայտնաբերվող նմուշներին, լցվեց հպարտությամբ ու ակնածանքով դեպի հարազատ ժողովրդի պատմական անցյալը:

Պատանի Հարությունը փոխադրվում է Թիֆլիս, զբաղվում ջութակությամբ: Սակայն ավանդություն հյուսողները չեն կամենում, որ իրենց սիրած երգիչ-բանաստեղծը մի սովորական ջութակ կամ ջութակի սովորական աշակերտ եղած լինի, ուստի պատմում են, որ նա իր արհեստակիցների մեջ աչքի ընկավ առանձին շնորհքով, կատարելագործեց իր արհեստի գործիքները, հեշտացրեց աշխատանքը՝ գործվածքը դարձնելով նուրբ ու գեղեցիկ:

Երկա՞ր զբաղվեց արդյոք նա այդ արհեստով: Հազիվ թե: Երգի և երաժշտության սիրահար Թիֆլիսը, ուր շատ էին անվանի աշուղները, ուր մեջլիսներն ու աշուղական մրցույթները բաղաձայն առօրյայի անբաժան մասն էին կազմում, հազիվ թե Հարությունի մեջ երկար նիրհած թողներ նրա ստեղծագործական զարմանահրաշ տաղանդը: Մանավանդ որ հենց արհեստավորների շրջանում էին լինում աշուղները, այդ միջավայրում գտնում իրենց ունկնդիրներին ու երկեր-պագուներին, և շատ անգամ էլ այդ աշուղները, միաժամանակ, այլևայլ արհեստների տեղ մարդիկ էին: Գեղեցիկ ու պատկերավոր է առել բանաստեղծը՝ շատ վաղ հասակից իր արվեստին նվիրվելու մասին:

Յիս չիմացա վունց փաթաթվից աշրդութինն
իմ գլխին,
Ինձ դիվանա Մեջլում շինից, յիդ դրից իմ
կրակին,
Ինձն ամիս անցերիլ է, լուս դառնա իմ մոռ
նոքին,
Բալֆամ կաթի հիդ իմ ծրծի, էն շիրիս իմ
ման գալի:

Հավանաբար շատ ժամանակ պետք չեղավ, որպեսզի երգչի համբավը տարածվեր բաղաձայն և նրա սահմաններից հեռու: Նրան կանչում ու գերում են նոր, անծանոթ վայրեր, նոր, անծանոթ ունկնդիրներ: Արևելքում հուշակված աշուղների հետ չափվելու տենչն է արթնանում նրա մեջ: Արևելքի և Արևմուտքի խաչադիմերում ընկած, տակավին անծանոթ հայրենիքում՝ Հայաստանում լինելու երազանքը դադար չի տալիս նրան... Եվ ավանդությունը նրան տանում է հայրենի երկիր

Հայաստան: Ինչը երազ էր թվում՝ դարձավ իրականություն, ինչը անհասանելի էր համարվում՝ տեսավ ու շոշափեց: Դրանից հետո անշուշտ, թուրքերեն իր մի տաղում նա գրեց պարծանքով. «Էջմիածնա Մայր Աթոռը և ազիզ ցեղը մերն է»: Դրանից հետո անշուշտ, նա իր մի բանաստեղծության մեջ օգտագործեց զարնանը վարարած Արազի պատկերը՝ բացահայտելու համար իր խոռվքոտ վիճակը. «Դժվիլ իմ Արազի նման...»:

Արդյոք գրերի հայր Մաշտոցի շիրիմը չէ՞ր որ մեծ երգչին հուշեց «Գիր սիրե, դալամ սիրե, դավթար սիրե» անմահ տողը: Եվ նույն սուրբ շիրիմը չէ՞ր դարձյալ, որ նրա հոգում խոսեց—«Գրիր ինչ լեզվով որ կամենում ես, ինչ լեզվով որ կարող ես՝ թուրքերեն, ֆարսերեն, վրացերեն, սակայն իմացիր, որ մայրենի լեզվով գրելիք քո երգերի մեջ է քո անմահությունը նախ և առաջ...»:

Ավանդությունը նրան տանում է ավելի հեռուները՝ Տաճկաստան, Պարսկաստան, Նադիր շահի զորքերի հետ, իբրև շահի երաժշտանոցի երաժիշտ և Հերակլ թագաժառանգին ուղեկցող ու բարեկամ, տանում մինչև Հնդկաստան... Անշուշտ պատահական չպիտի համարել նազանու գովքն անող բանաստեղծության հայտնի տողը—«Թամամ աշխար պառու էկա, շրդի Հաբաշ, նազանի...»: Անհնարին չէ, որ նա եղած լինի նաև Արևմուտքի որոշ երկրներում:

Տարիներ տևող շրջագայությունից Հարություն—Սալաթ-Նովան վերադարձավ արվեստով հասունացած ու ճոխացած, վերադարձավ հաղթանակների տարած... Տակավին մինչև Թիֆլիսից բացակայությունը նրան գիտեին վրացական արքունիքում, այժմ Հերակլ երկրորդ արքան ցանկացավ մեծ երգչին ընդմիշտ կապել արքունիքի հետ: Վաղեմի տրագիկա էր, երբ հայ գուսանները, գիտուններն ու արվեստի մարդիկ պատվավոր տեղ էին գտնում այդ արքունիքում: Սալաթ-Նովայից առաջ, վրաց արքունի երգիչն էր նշանավոր հայ աշուղ-բանաստեղծ և նկարիչ Նադաշ Հովնաթանը: Սալաթ-Նովայի օրոք արքունի նկարիչն էր Նադաշ Հովնաթանի թոռը՝ Հովնաթան Հովնաթանյանը:

Տասնութերորդ դարում Թիֆլիսի հայ ազգաբնակչությունը մեծ թիվ էր կազմում: Հայ վաճառականները սերտ կապեր ունեին արքունիքի հետ, ուր, ի դեպ, վրացերենին զուգահեռ, գործածական էր նաև հայերենը:

Ինչ դերով էր հանգես գալիս Սալաթ-Նովան արքունիքում: Նա սովորական սազանդա՞ր էր արդյոք կամ աղեկկինադաներ կազմակերպող սովորաբար ուրախացնող-զվարճաբան, որը կոչված էր պարապությունից ձանձրացող արքունի վերնախավի ձանձրույ-

թը փարատել իր երգերով ու կատակներով: Ինչ խոսք, որ նա արթունքում հաճախ էր մեջլիսների զարդը դառնում և իր զմայելի երգերով ու նվագով գերագույն հաճույք պատճառում ունեցիկներին: Սուր խոսքն ու կատակը ևս իրենց տեղն ունեին այդ մեջլիսներում, ինչպես նաև վարպետ աշուղների հետ հաղթական մրցությունները: Սակայն իրականում շատ ավելի մեծ էր Սայաթ-Նովայի կերպովում է: Նա Հերակլի վրա ազդեցություն ունեցող դեմք էր, արքայի համակրելին: Հերակլը հաշվի էր առնում վերջինիս կարծիքները: Ավանդությունն ասում է, որ մեկ անգամ պարսից ղեսպանի հետ բանակցելիս արքան նեղ կացության մեջ է ընկնում և ստիպված՝ օգնության կանչում իմաստուն և մարտաբան բանաստեղծին: Վերջինս իր մտածված ու սրամիտ հարց և պատասխաններով ստիպում է թշնամական երկրի ղեսպանին վրացական արքունիքից հեռանալ պարտված ու ամոթահար:

Անհավանական չէ այն ենթադրությունը, թե Սայաթ-Նովան գործուն մասնակցություն է ունեցել Հերակլ Երկրորդի և հայազգի քաղաքական նշանավոր գործիչ Հովսեփ Էմինի հայտնի բանակցություններին, ուր քննարկվում էր արևելյան երկու բռնակալ տերությունների՝ Իրանի և Թուրքիայի դեմ միացյալ հայ-վրացական պետություն և բանակ ստեղծելու հարցը — երկու եղբայրակից ժողովուրդների համար շահագրգիռ կենսական մի հարց:

Սայաթ-Նովան իր կողմից բարձր է գնահատել Հերակլ Երկրորդին և ջանացել անկեղծ նվիրվածությամբ ծառայել նրան: Նրան անվանել է իր հոգևոր հայրը: Պարծանքով գրել՝ «Սայաթ-Նովու քաֆալուրին Շահ-բագ — Երեկվե ին ասում»:

Եվ, սակայն, խաղաղ չընթացավ Սայաթ-Նովայի կյանքն արթունքում: Ավելին. բանաստեղծի կյանքի այդ ժամանակահատվածը լարված գոտեմարտի մի պատկեր է ներկայացնում, գոտեմարտ, ուր հաղթանակ էր տանելու ոչ թե արդարն ու ազնիվը, լուսավորն ու բանականը, այլ կոպիտ ուժը, բռնությունը, կամայականությունը՝ որոնց աջակիցներն էին դավն ու խարդավանքը:

Իր շանթարձակ քնարով, տարիների ընթացքում, Սայաթ-Նովան վաստակեց թավադներից շատերի զայրույթն ու ատելությունը: Իրենից ներքողներ ակնկալող վերնախավի մարդկանց նա մատուցեց իր թունալի երգիծանքը: Մարդկային կերպարանքը կորցրած Ժամանակի իշխողների հետ աշխատա-

վորության ծոցից դուրս եկած բանաստեղծը այլ լեզվով չէր կարող խոսել:

Որքան կարող էր արքան երգչի նկատմամբ պահպանել մեկենասի և հովանավորի դերը՝ հաճախ իր վրա կրելով նրա հակառակորդների հարվածները: Վերջիններքը թանակորդների արքան պիտի տեղի տար: Եվ այդ բանը կատարվեց ավելի վաղ, քան կարելի էր սպասել: Վճռական դեր խաղաց բանաստեղծի ողբերգական սիրավեպը:

Ավանդությունն ասում է, և բանաստեղծի սքանչելի տաղերն էլ հաստատում են, որ արթունքում նա ունեցել է նվիրական սիրո մի գաղտնիք, որ միայն վստահել է իր զմայելի երգերի դավթարին: Սիրո առարկան եղել է Թեյմուրազ արքայի դուստր և Հերակլ արքայի բույր չընաղ Աննան: Երգչի հակառակորդների խարդավանքները անհետևանք չեն կորցնել: Բացվել է նվիրական գաղտնիքը: Երգչի դեմ գլուխ են բարձրացրել նրա թշնամիները: Այլ պարագաներում արքայից սաստված, երգչին շարախոսող լեզուները այս դեպքում բացվել են, դարձել լկտի և համարձակ:

Մեկն ինձ կօսե՝ «գրեմ, մաշված շուր իս դուն»,

Մեկն էլ կօսե՝ «մե հոտած ջրհուր իս դուն»...

Գանդատվում է բանաստեղծը արքային: Եվ ապա՝

Մեջլիսումն էլ նուր խաղի արին, ծաղրեցին,
Յիս ուամիկ իմ, ինձի վուխը-վուխը
բաղեցին.

Ում առաջ էլ ստիս ցավը մաղեցի,
Վուխը ինձ ասին՝ «մե անպատիվ հուր իս դուն»:

Նույն բանաստեղծությունից իմանում ենք, որ երբ երգչը փորձ է արել, ըստ սովորության, «սազը բորած» ինքն էլ «զարթըրված» արքայի մոտ գնալ՝ կոպիտ խոսքերով իրեն հետ են տվել և նա վերադարձել է «վունց որ փուշը կոտրված»:

Բանաստեղծի գանդատների հանդեպ արքան արդեն անտարբեր էր դարձել: Երկրի ներքին և արտաքին կյանքի հարցերում պրոգրեսիվ հայացքների դավանող Հերակլ Երկրորդը, տոհմային արժանապատվության հարցում նախապաշարմունքների նույնախիս գերի էր, ինչպիսին որ նրա շրջապատն էր: Սայաթ-Նովայի սերը Աննայի հանդեպ նա անկարող եղավ այլ կերպ դիտել, քան խստագույն պատժի արժանի մի հանդուգն քայլ երգչի կողմից: Եվ արքան վրեժխնդիր եղավ, ստիպողաբար դարձնելով նրան կրոնավոր:

Արքունիքից վտարվելը ցավազին ապրումների պատճառ դարձավ երգչի համար: Եվ դա հասկանալի է: Տեղի էր ունենում երգչի կյանքի մեծ դրամայի ողբերգական հանգուցալուծումը: Անհույս սիրահարը ոչ միայն առհասարակ անջատվում էր իր սիրո առարկայից, այլև հարկադրաբար հազնելով կրոնավորի սև սքեմը, մի տեսակ կենդանի գերեզման էր իջնում: Մեջլիսների դարդը, մուսանների ընտրյալը, արվեստների սպասավորը, իր անձով կենդանի կյանքն ու աշխարհը ներկայացնող մեծ անհատը կողոպտվում, մերկանում էր այդ բոլորից, կալանքի և արգելքի տակ դրվում, որպեսզի այնուհետև լռեր նրա ազատասիրտ լեզուն, ընդմիջտ պապանձվեր մարդկանց անբավ ուրախություն պարգևող նրա քամանչան, որպեսզի այլևս չբացվեր նրա խաղերի դավթարը՝ սիրո և իմաստության հավերժող գիրքը: Մեծ էր երգչի կոբուստը: Խոցվից բանաստեղծը մինչև հոգու խորքը, դառնացավ, ծառս եղավ ըմբոստ ոգին և իր մեծ հոգու և մեծ բանականության խորքը գիտակցությամբ թելադրված այս խոսքերն ուղղեց արքային.

Ամեն մարդ չի՛ կանա խըմի՛ իմ ջուրն
 ուրիշ ջրեն է,
 Ամեն մարդ չի՛ կանա կարթա՛ իմ գիրքն
 ուրիշ գրեն է:
 Բունիաթըս ավագ շիմանա՛ս՝ ֆառափ է,
 ֆառուկըրեն է՝
 Սեւալի պես, առանց ցամփիլ, դուն ջուռով
 խառաք մի՛ անի:

* *
 *

Խռովահույզ, փոթորկոտ կյանքը պարփակվեց Հաղբատի վանքի սառը խցում: Մեծ երգչի ապրած մեծ դրաման մտավ իր ողբերգական փուլը: Բունակալությունը կարող էր խալխին այնքան զոդ ու սափա շանց տվող երգչին հագցնել սև կապա և ուղարկել եկեղեցի ու վանք: Սակայն կարո՞ղ էր նրան դարձնել կրոնավոր՝ էությունը: Կարո՞ղ էր փշրել ու խորտակել հույզների այնքան զեղեցիկ, այնքան մարդկային աշխարհը, սիրառատ ու կենսասեր, մարդամոտ ու մարդասեր սիրտը դատարկել ու ամալացնել... Ո՛ր, «հեթանոս» երգիչը վանքի մութ կամարների տակ չդավաճանեց հին աստվածներին, չդարձավ հուժառա քրիստոսի: Վանքում նա հազար-հազար անգամ պիտի կրկներ տարիներ առաջ գրած տողերը.

Թե վուր հոգուս կամֆն իս անում,
 մարմինս բեղամաղ է ըլում՝
 Վո՛ւր մե դարդին կու դիմանաս, դուն
 ջրատար Սայաթ-Նովա:

Հազար-հազար անգամ պիտի մրմնջար՝
 Ումբըս էրազի պես գրեաց,
 ծառս շխեռած գիտենաֆ:

Հավաստի աղբյուրները վկայում են, որ չլեց երգչի քամանչան, չփակվեց երգերի գիրքը: Վանքում գրած տխուր տաղերում նա բողոքեց իրեն «սիվ ու սուր լիբաս» հաքցնողների դեմ, ողբաց, որ լայն ու ծով աշխարհի մեջ իր տունը Վանքի նիղ խուցը էլավ:

Սայաթ-Նովայի կյանքի Հաղբատի տարիների մասին ևս ժողովրդական ավանդություններ հետաքրքրական վկայություններ է պահել: Հիշենք դրանցից մեկը: Արևելքում հռչակված մի աշուղ լսած լինելով Սայաթ-Նովայի համբավը՝ Թիֆլիս է գալիս նրա հետ մրցելու: Աշուղը Թիֆլիսում ամենուրեք նրան է որոնում, բայց չի գտնում: Բայց ահա պատահում է մի կրոնավորի: «Ուրտե՞ղ է այս քաղաքում աշուղ Սայաթ-Նովան» — հարցնում է սա հողերականին: Վերջինս պարսիկ աշուղին պատասխանում է այսպիսի երկիմաստ խոսքով.

— Բիլմանամ, գյո՛ւմանամ, քանմանամ —
 չգիտեմ, չեմ տեսել, չեմ ճանաչում: Սակայն շնշտադրությունը փոխելու դեպքում դա կարող է հասկացվել այսպես.

Ի՛նչ մանամ, գյո՛ւր մանամ, քա՛ն մանամ —
 իմացի՛ր՝ ես եմ, տե՛ս՝ ես եմ, ճանաչի՛ր՝ ես եմ:

Եկվոր աշուղը չի հասկանում սրամիտ պատասխանի իմաստը: Հոգեկրականին մնում էր ասել, որ Սայաթ-Նովան հենց ինքն է, և քանի որ դիմացինը չի հասկացել իր պատասխանի իմաստը, ուստի արդեն նա պարտված է: Օտարական աշուղը ամոթահար թողնում է Թիֆլիսը:

Ավանդություններում պատմվող դեպքերը հենց այդպե՛ս են եղել, ինչպես որ հասել են մեզ կամ իրո՞ք եղել են, դժվար է պնդել: Բայց որ պատմվող դեպքերի միջից մեր առջև բարձրանում է սիրելի երգչի ծանոթ, հարազատ կերպարը, կյանքի սիրով այրված ու վառված Սայաթ-Նովան՝ դա աներկբայելի է: Գեղեցիկ կյանքից է հյուսվում գեղեցիկ լեզունդը:

Ժողովրդական ավանդությունը, սակայն, աչդտեղ կանգ չի առնում: Նա հետևում է մեծ երգչին մինչև նրա կյանքի վախճանը: Սովորական չեղավ երգչի կյանքը: Սովորական չեղավ նաև նրա մահը: Այս միտքն է մեզ հուշում ժողովրդական զրույցը: Ավանդությունը Սայաթ-Նովայի մահը կապում է Աղա Մահ-Մադ-Խանի՝ դեպի Թիֆլիս կատարած արշավանքի հետ: Համաժողովրդական այդ աղետը տեղի ունեցավ 1795 թվականի սեպտեմբերին:

Այդ մեծ աղետի օրերին իր կյանքի ապահովությունը շատահոգեց բանաստեղծին, այլ երկրի ու ժողովրդի վիճակը: Առնելով օրհասական դեպքերի լուրը, Սայաթ-Նովան անմիջապես թողնում է վանքը, շտապում թիֆլիս: Հոգ տանելով զավակներին Մոզդուկ փոխադրելու մասին՝ ինքը մնում է թիֆլիսում, ժողովրդի հետ կիսելու ճակատագրի հարվածները: Մնալով թիֆլիսում, պատմում է զրույցը, Սայաթ-Նովան գնում է Հերակլ արքայի մոտ և ասում. «Ես ծնվել եմ այստեղ, այստեղ էլ պետք է մեռնեմ թշնամու դեմ մղած պայքարում»: Նա հավաքում է իր շուրջը քաղաքի բոլոր սաղ ու քամանչա նվագողներին և երգով ու նվագածությամբ առաջնորդում զորքին ու ժողովրդին դեպի կռիվ: Մի որոշ շրջան քաղաքի պաշտպանները հաջողություն են ունենում, սակայն հետո հաջողությունն անցնում է թշնամու բանակի կողմը: Նարեղալի բերդի մոտ, շատերի հետ զոհվում է նաև Սայաթ-Նովան:

Մեկ այլ պատում մի փոքր այլ կերպ է ներկայացնում Սայաթ-Նովայի նահատակությունը: Տեսնելով թշնամու կողմից նվաճված քաղաքի բնակչության անելանելի վիճակը, երգիչը որոշում է դեսպան գնալ շահի մոտ, համոզված, որ աշուղին արտոնված է մուտք գործել ամեն տեղ: Սակայն նախքան կգտներ շահին՝ նա սպանվում է պարսից հրոսակների կողմից:

Եվ, վերջապես, երրորդ, ամենատարածված պատումն ասում է. Սայաթ-Նովան մի ահագին բաղմոթյան հետ ապաստան է գտնում Մեծ բերդի եկեղեցում: Պարսիկները շրջապատում են եկեղեցին և միաժամի դուրս բերելով պաշարյալներին՝ ստիպում են դավանափոխ լինել, իսկ հրաժարվողներին տեղնուտեղը սպանում են: Հերթը հասնում է երգչին: Նրան ևս առաջարկում են հրաժարվել իր հավատից: Դրան Սայաթ-Նովան պատասխանում է.

Զրխմաճամ փխաղան,
Դոնմաճամ Խաղան...

(Զեմ դուրս գա եկեղեցուց,
Զեմ հրաժարվի Քրիստոսից):

Եվ նրան սրախողխող են անում: Թիֆլիսի ծերունիներից լսած այս ավանդույթունը պատմելով, Գ. Ախվերդյանն այնուհետև ավելացնում է. «Մե քանի օրից, պարսից թիֆլիսեն դուրս գնալուց հետո, վեր են առնում նրա մարմինն ու թաղում Մեծ բերդի եկեղեցու հյուսիսային փոքր դռան առաջին»:

Ըստ էության, երեք պատումներն էլ նույն բանն են ասում: Մեծ երգիչն ապրեց և մեռավ ժողովրդի համար:

(Երևան, «Գրական թերթ», 1 ապրիլի 1963 թ.)

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ

Հուլիսի 28-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց և քարոզեց արժանապատիվ Տ. Հովհաննես քահանա Մարությանը «Եթէ ոք կամիցի զկնի իմ գալ» բնաբանով:

* * *

Օգոստոսի 4-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց արժանապատիվ Տ. Մկրտիչ ավագ քահանա Մկրտչյանը: Սուրբ պատարագին ներկա էր Ֆրանսիայից եկած հայ ուխտավորների խումբը:

* * *

Օգոստոսի 11-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց արժանապատիվ Տ. Հակոբ քահանա Հակոբյանը:

* * *

Օգոստոսի 18-ին, կիրակի, «Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի»: Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց գերաշնորհ Տ. Ասողիկ եպիսկոպոս Ղազարյանը և քարոզեց «Հրեշտակ ի մարդկանէ մարմնատեսիլ բերովբէ» բնաբանով: Պատարագիչ սրբազանը, հավարտ սուրբ պատարագի, նախագահեց խաղողօրհնեթի հանդիսությունը:

* * *

Օգոստոսի 20-ին, երեքշաբթի, Վեհափառ Հայրապետի հրավերով Մայր Աթոռ ժամանեց Ռումինիայի հաւոց թեմական խորհրդի անդամ պր. Մովսես Շվուկյանը:

* * *

Օգոստոսի 25-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց հոգեշնորհ Տ. Արսեն արեղա Բերբերյանը:

* * *

Օգոստոսի 29-ին, հինգշաբթի, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին վերդարձավ Վեհափառ Հայրապետը Կարլովի Վարիում (Չեխոսլովակիա) մի ամիս հանգստանալուց հետո: Վեհափառ

Հայրապետին ընկերանում էր հոգեշնորհ Տ. Գրիգոր վարդապետ Եղիայանը:

Երեւանի օդանավակայանում Վեհափառ Հայրապետին դիմավորեցին Մայր Աթոռի միաբանությունն ու պաշտոնեությունը:

Նորին Ս. Օծուխյան դիմավորեց նաև Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների սովետին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալ պր. Ս. Հովհաննիսյանը:

* * *

Սեպտեմբերի 1-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց արժանապատիվ Տ. Մկրտիչ ավագ քահանա Մկրտչյանը:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Սեպտեմբերի 8-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց հոգեշնորհ Տ. Գրիգոր վարդապետ Եղիայանը:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Ի ժամ սուրբ պատարագի, Հոգևոր Ճեմարանի վերատեսուչ գերաշնորհ Տ. Հայկազուն արքեպիսկոպոս Աբրահամյանը սարկավագ ձեռնադրեց Հոգևոր Ճեմարանի սաներից Հակոբ Պարոնյանին և Ժիրայր Գալփաթյանին:

Հավարտ սուրբ պատարագի, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ հոգեհանգստյան պաշտոն, Աղեքսանդրիայում նոր վախճանված արժանապատիվ Տ. Հայկազուն ավագ քահանա Ոսկերչյանի հոգու խաղաղության համար:

* * *

Սեպտեմբերի 9-ին, երկուշաբթի, առափոստյան ժամը 11-ին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցելեց Հայաստանում հյուրընկալվող սփյուռքահայ ուսուցիչների խումբը: Հյուրերը Մայր Տաճար այցելելուց հետո ողջունվեցին Վեհափառ Հայրապետի կողմից: Նորին Ս. Օծուխյանը, ողջունելով սփյուռքահայ ուսուցիչներին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, Իր

նան այսօրվան օղակները հավերժական այն աշակերտության, որ ծունկ դրավ, տարբեր ժամանակներու մեջ, Հայ Եկեղեցվո եռամեծ վարդապետներուն և հայ մշակույթի պայծառ երախտավորներուն առջև, հոգիի և մտքի մշակներ, որոնց հոգիները կհավատամ որ միշտ կսավառնին այս սրբազան հարկի վրա:

Սիրելի՛ աշակերտներ, այսօր նորեն ուխտի օր է, մանավանդ ձեզ համար, որպեսզի անշեղորեն և հաստատուն քայլերով քալեք մեր նախնիքներու կողմն գծված այն լուսավոր ճանապարհն, որ կտանի դեպի ժառանգությունը նախ Աստուծո Ս. Սեղանին, ապա մեր Եկեղեցիին, և հուսկ ուրեմն հավատացյալ մեր ժողովուրդին:

Ուխտի այս պահուն, ես ալ կհայցեմ Ամենակալի Աջի հովանին և ազգիս սիրելի Վեհափառ Հայրապետի օրհնությունները կրթական այս հաստատության վրա, անոր վերաբացման 18-րդ տարեդարձի առիթով:

Թող Տերը անսասան պահե Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը և կրթական այս օջախը իր փառքին համար, մեր ժողովուրդի հոգևոր և բարոյական դաստիարակության համար, անմիջական հսկողության և ղեկավարության տակ մեր սիրելի Վեհափառ Հայրապետին:

«Նմանեալ Մովսէսի» շարականի կատարումից հետո, հանդես եկավ գերապատիվ Տ. Սահակ արքեպիսկոպոսը հանուն Վեհափառ Հայրապետի, ուսանողության ուղղված խրատական խոսքերով:

Հանդիսությունը վերջացավ խմբովին երգված Տերունական աղոթքով և սրբազան հոր «Պահպանիչ»-ով:

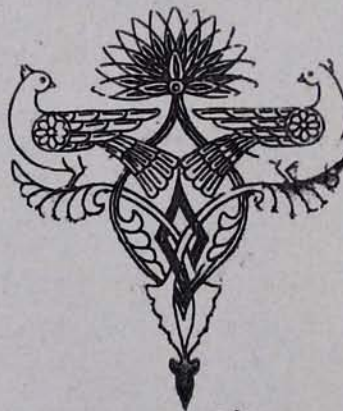
Սեպտեմբերի 10-ին, երեքշաբթի օր, ժամը 9-ին, նորից հնչեց զանգը Հոգևոր Ճեմարանում և սկսվեցին դասավանդությունները:

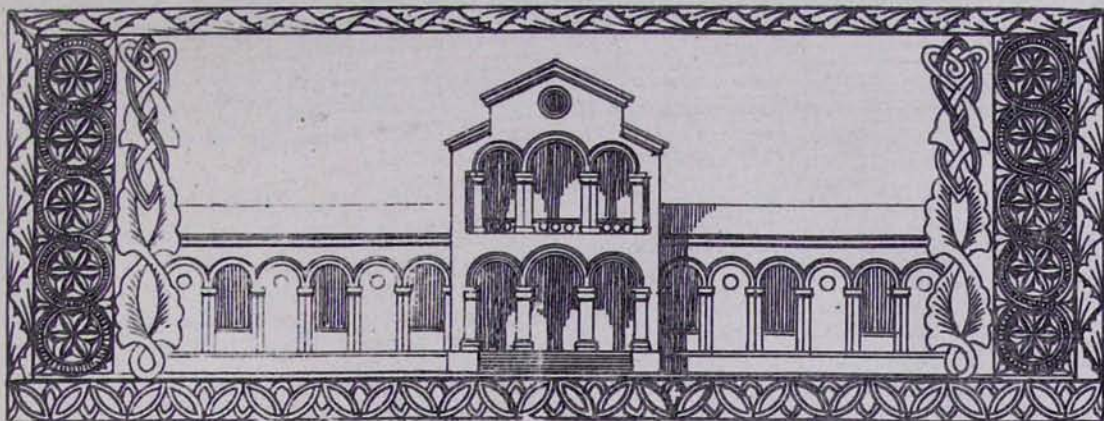
Ուսումնական այս տարում Հոգևոր Ճեմարանում սովորում են 35 ուսանողներ, բաշխված երեք դասարանների (Ա, Բ, Գ) և երկու լսարանների (Ա, Բ) վրա:

Սեպտեմբերի 13-ին, ուրբաթ օր, երեկոյան ժամը 6-ին, Վեհարանում, նորին Ս. Օծուկյան բարձր նախագահության տակ գումարվեց մանկավարժական առաջին ժողովը, որին ներկա էին նաև Գերագույն Հոգևոր հորհրդի անդամները, Հոգևոր Ճեմարանի վերատեսչական և դասախոսական լրիվ կազմը:

Ժողովում հանգամանորեն վերանայվեց Հոգևոր Ճեմարանի ուսումնական ծրագիրը: Այս առթիվ Վեհափառ Հայրապետը արեց մի շարք. գործնական և օդտակար թելադրություններ, իր հայրական օրհնությունները ևս բաշխելով վերատեսուչ սրբազան հոր, դասախոսական կազմին և ուսանողության, ուսումնական նոր տարվա վերամսի բարեբաւտիկ առիթով:

Վերատեսուչ գերաշնորհ Տ. Հայկազուն արքեպիսկոպոսը երախտագիտության և շնորհակալության ջերմ խոսք ասաց Վեհափառ Հայրապետին՝ հանուն Հոգևոր Ճեմարանի վերատեսչության, դասախոսական կազմի և ուսանողության:

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԵՐԱԲԱՅՈՒՄԸ

Սեպտեմբերի 9-ին, երկուշաբթի, առավոտյան ժամը 12-ին, կատարվեց Ս. Էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանի 1963—1964 ուսումնական տարվա պաշտոնական բացումը:

Հանդիսության նախագահում էր Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի ատենապետ գերաշնորհ Տ. Սահակ արքեպիսկոպոս Տեր-Հովհաննիսյանը:

Հանդիսության ներկա էին Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամները, Հոգևոր Ճեմարանի դասախոսական կազմը և Մայր Աթոռի միաբանությունը:

Հանդեսն սկսվեց Հոգևոր Ճեմարանի ուսանողության «Աշակերտք Քրիստոսի» շարականի երգեցողությամբ, որից հետո ընթերցվեց Սերմնացանի առակը (Մատթ. ԺԳ 4—9):

«Որք զարդարեցին» Թարգմանչաց շարականի կատարումից հետո, Հոգևոր Ճեմարանի վերատեսուչ գերաշնորհ Տ. Հայկազուն արքեպիսկոպոս Աբրահամյանը հանդես եկավ Ճեմարանի վերարացման առթիվ հետևյալ ճառով:

«Անցնող ամեն տարի բախտավորված է չորս եղանակներով՝ ձմեռը ձյունածածկ սպիտակ տեսարանով, գարունը իր վարդերով և ծաղիկներով, ամառը ջինջ երկնքով, իսկ ամ-

շունը իր համեղ պտուղներով: Այս բոլորը բնությունը պարգևած է արարածներու վայելքին համար:

Աշնան առաջին ամիսն է սեպտեմբեր: Հայրենի անդաստանները ծանրաբեռնված են ամեն տեսակ քաղցր պտուղներով, ի վայելումն արարածներու մարմնավոր կարիքներուն: Բայց չէ՞ որ մարդ արարածը միայն մարմին չէ, այլ նաև հոգի և միտք: Անհրաժեշտ է որ հոգին և միտքը ևս սնունդ առնեն և աճին:

Ահա ասոր համար, այս ամիսը եղանակն է բանավոր հունձքի սերմանումին: Այսօր պիտի սկսինք սերմանել մեր ուսանողության հոգիի և մտքի անդաստանին մեջ այն բարի սերմերը, որոնք պիտի ուռճանան, ցողուն և հասկ կազմեն գալիք օրերու համար:

Սեպտեմբերի առաջին օրերուն, մեր հայրենի երկրին մեջ կվերաբացվին ուսումնարաններու դռները, ընդունելու համար իրենց մեջ միլիոնավոր աշակերտներ, որոնք իրենց միտքը պիտի բանան, կրթության և գիտության շնորհիվ, տիեզերքի գաղտնիքներուն:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանն ալ այսօր, նման մեր բոլոր մյուս հայրենի դպրոցներուն, լայն կբանա իր դռները իր ուսանողներուն առջև, որոնք կհանդիսա-

ուրախությունը հայտնեց, մաղթելով նրանց լավագույն հաջողություններ հայ նոր սերնդի հայեցի դաստիարակության գործում:

* * *

Սեպտեմբերի 9-ին, երկուշաբթի, ժամը 12-ին, Մայր Տաճար այցելեց ֆրանսիացի հայտնի փիլիսոփա Ժան-Պոլ Ֆարտրը: Այնուհետև Ամենայն Հայոց Հայրապետը ընդունեց մեծանուն հյուրին և ջերմ զրույց ունեցավ նրա հետ:

* * *

Սեպտեմբերի 11-ին, չորեքշաբթի, առավոտյան ժամը 12-ին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին ժամանեց Հնդկական Մալարար Եկեղեցու հոգևոր ճեմարանի վերատեսուչ հոգեշնորհ Տ. Փիլիպոս վարդապետ Տարան, ընկերակցությամբ Մոսկվայի Պատրիարքարանի եկեղեցական արտաքին գործերի աշխատակից Զեյունիսելի: Երևանի օդանավակայանում հյուրերին դիմավորեց հոգեշնորհ Տ. Մեսրոպ վարդապետ Պալյանը:

Հարգելի հյուրը, իջման Ս. Սեղանի առաջ իր ուխտը կատարելուց հետո, ընդունվեց Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի կողմից, որը ջերմորեն և օրհնությամբ ողջունեց դավանակից բույր Եկեղեցու ներկայացուցչի այցելությունը Մայր Աթոռ:

Հոգեշնորհ Տ. Փիլիպոսը Մայր Աթոռում մնաց երկու օր: Նա այցելեց Ս. Հռիփսիմե, Ս. Գայանե և Զվարթնոց: Այնուհետև հարգելի հյուրը այցելեց Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Երևանի պետական մատենադարանը և մայրաքաղաքի տեսարժան վայրերը:

Հայր Փիլիպոսը լավագույն տպավորություններով հրաժեշտ առավ Վեհափառ Հայրապետից և ուրբաթ, սեպտեմբերի 13-ին, մեկնեց Մոսկվա:

* * *

Սեպտեմբերի 15-ին, կիրակի, հաշվերաց: Մայր Տաճարում պատարագեց և խաչի խորհրդի մասին քարոզեց գերաշնորհ Տ. Հայկազուն արքեպիսկոպոս Արրահամյանը:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Սուրբ պատարագին ներկա էր նաև Ամերիկայից եկած հայ ուսումնական խումբը: Երեկոյան, ավանդական հանդիսությամբ, կատարվեց հաշվերացի մեծ անդաստանը, նախագահությամբ Վեհափառ Հայրապետի:

* * *

Սեպտեմբերի 15-ին, կիրակի, առավոտյան ժամը 12-ին, Մայր Տաճար այցելեց

Անգլիայի առևտրի մինիստր Ֆրեդերիկ Էռլը: Մեծահարգ հյուրին Վեհափառում ընդունեց Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Սեպտեմբերի 16-ին, երկուշաբթի, հաշվերացի մեղեկոց հիշատակի օրը, Մայր Տաճարում իր անդրանիկ պատարագը մատուցեց Հոգևոր ճեմարանի շրջանավադտ նորընծա Տ. Գրիգոր քահանա Տերտերյանը:

Հավարտ սուրբ պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն համորեն ննջեցյալների համար:

* * *

Սեպտեմբերի 20-ին, ուրբաթ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին ժամանեց ֆրանսիացի հայտնի հայագետ և Փարիզի Էթոլ նորմալի արևելյան կենդանի լեզուների ամբիոնի վարիչ պրոֆ. Ֆրեդերիկ Ֆեյդին: Հանուն Վեհափառ Հայրապետի, Երևանի օդանավակայանում, հարգելի պրոֆեսորին դիմավորեցին «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր Ա. Հատիտյանը, հոգեշնորհ Տ. Արսեն արքեպիսկոպոս Բերբերյանը և Հայկական ՍՍԽ Գիտությունների ակադեմիայի լեզվի ինստիտուտի կողմից՝ գիտաշխատող Սամվել Անթոնյանը:

Հաջորդ օրը պրոֆ. Ֆեյդին այցելեց Մայր Տաճար և ապա ընդունվեց Վեհափառ Հայրապետի կողմից: Ամենայն Հայոց Հայրապետի և հարգելի պրոֆեսորի միջև տեղի ունեցավ մտերիմ զրույց:

Հարգելի պրոֆեսորը, Հոգևոր ճեմարանի վերատեսուչ գերաշնորհ Տ. Հայկազուն արքեպիսկոպոսի առաջնորդությամբ, այցելեց Հոգևոր ճեմարան, որտեղ սրտագին ծափերով ընդունվեց դասախոսական կազմի և ուսանողության կողմից:

Խոսք առնելով ճեմարանի ընթերցասրահում, մեծավաստակ գիտնականը անդրադարձավ հայագիտության բնագավառում ունեցած իր գործունեությանը և իր հիացմունքը հայտնեց հայ ժողովրդի մշակույթի մասին:

Կիրակի, սեպտեմբերի 22-ին, հարգելի պրոֆեսորը Մայր Տաճարում ներկա եղավ սուրբ պատարագին:

* * *

Սեպտեմբերի 22-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց հոգեշնորհ Տ. Մեսրոպ վարդապետ Պալյանը:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Ս Փ Յ ՈՒ Ռ Գ ՈՒ Մ

ԲՈՒԵՆՈՍ-ԱՅՐԵՍԻ ՀԱՅՈՑ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԶ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶՍԱՆՀԻՆԳԱՄՅԱԿԸ

Հարավային Ամերիկայի հայոց հայրապետական պատվիրակ գերաշնորհ Տ. Բաբգեն եպիսկոպոս Ապատյանի նախաձեռնությամբ և թեմի ազգային կենտրոնական վարչական խորհրդի որոշմամբ, հունիսի 16-ին, Կաթուղիկե Ս. էջմիածնի տոնի օրը, հանդիսավոր իրադրության մեջ, նշվել է Բուենոս-Այրեսի հայոց Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու քսանհինգամյակը:

Բուենոս-Այրեսի հայոց Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր Եկեղեցին, որը կառուցվել է ազգային բարեբար հանգուցյալ Հրանտ Նիքոթյանի նվիրատվությամբ 1938 թվականին, «Տօն Կաթուղիկե Ս. էջմիածնի» օրը օծվել է ձեռամբ երջանկահիշատակ Տ. Գարեգին արքեպիսկոպոս խաչատրյանի, որը Հարավային Ամերիկայի հայոց հայրապետական պատվիրակն էր այդ օրերին:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցվել է հանգուցյալ ճարտարապետ Իսրայել Արսլանյանի նախագծով և նրա անմիջական հսկողության ներքո: Եկեղեցին ունի հետևյալ արձանագրությունը. «Ողորմութեամբն Աստուծոյ և ի հայրապետութեան Ամենայն Հայոց Տեառն Խորենայ Առաքելոյ Սրբազան Կաթողիկոսի և առատաձեռն նուիրատուութեամբ բարեպաշտօն տիար Հրանդ Նիքոթեանի և նարտարապետութեամբ տիար Իսրայել Արսլանեանի աւարտեցաւ շինութիւն Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցոյս ի 5-ն յունիսի 1938 ամի, յաւուր Պենտեկոստէի. որ և բարեգործեցաւ օժանդակութեամբ հաւատացեալ մեծազնէից: Օծումն ստրա եղև ի ձեռն կաթողիկոսական պատուիրակին Հարաւային Ամերիկանայոց Տեառն Գարեգնի Ս. Արքեպիսկոպոսի խաչատուրեան ի 19 յունիսի 1938 ամի ի տօնի Կաթողիկէ Ս. էջմիածնի: Տուն Տեառն տուն աղօթից եղիցի»:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու օծման քսանհինգամյակի առթիւ, հունիսի 16-ին, հայրապետական պատվիրակ սրբազանը մատուցում է հանդիսավոր սուրբ պատարագ և ընթերցում Վեհափառ Հայրապետի հետևյալ սրբատառ կոնդակը.

«Գերաշնորհ հայրապետական պատուիրակին Հարաւային Ամերիկայի հայոց Տ. Բաբգենայ եպիսկոպոսի Ապատեան, հարազատի Մայր Աթոռոյ Սրբոյ էջմիածնի, ողջոյն և օրհնութիւն հայրապետական ի Գահէն Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսավորչի և ի Գահակալէ Նորին:

Ողջոյն Բուենոս-Այրէսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիին և հայրապետական օրհնութիւն համայն հաւատացեալ ժողովուրդին, Մեր սիրեցեալ հարազատ զաւակներուն:

Ողջոյն և օրհնութիւն Ձերդ Սրբազնութեան, Ձեր հոգևոր դասուն, պատուարժան կեդրոնական վարչության և օժանդակ եկեղեցասեր կազմակերպութիւններուն:

Այսօր, երբ բովանդակ հայ ժողովուրդը կը տօնէ մեծ յիշատակը ամենայն հայոց Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի հիմնադրութեան, Դուք երջանիկ եք տօնախմբելու նաև քսանհինգերորդ տարեդարձը Ձեր Մայր Եկեղեցիի կառուցման լու օծման, կատարուած 1938-ի յունիսի 19-ին, ի տօնի Կաթուղիկէ Ս. էջմիածնի:

Իբրև հայ հաւատքի սին և իբրև հայկական կեանքի վէմ, Ձեր եկեղեցին բարձրացաւ այդ հեռավոր փնրուն վրայ, շնորհիւ հայ ժողովուրդի պանդուխտ զաւակներուն կրօնական վառ զգացումներուն և ազգային կենսունակ ոգիին, նիւթական միջոցներով բարեպաշտ նուիրատու՝ լուսահոգի Հրանտ Նիքոթեանի, որ գիտցաւ իր արդար անունը յաւերժացնել սուրբ գործի մը իրականացումով:

«Երանի» եկեղեցի շինողաց»։ «Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»։

Եւ ահա այսօր, Դուք բոլորդ երջանիկ էք, և Ձեր սրտերը լեցուն են տօնական ուրախութեամբ։ Ձեզի հետ Մենք ևս կը հրճուինք և փառք կու տանք Ամենակալին, որ այս օրհնութեան գիրը Ձեզի յղելու բերկրալի պահը կ'ընծայէ Մեզի։

Յոյժ մխիթարուած և ուրախ ենք Ձեզմով։ Եւ Մեր աղօթքներով Ձեր մէջ ենք այսօր։

Տէ՛ր Աստուած Փրկիչ մեր, «Ուրախ լիցին ամենեքեան ոյք յուսացեալ են ի Քեզ, յաւիտեան ցնծասցեն և բնակեսցեն Դու ի նոսա» (Սաղմ. Ե. 12)։

Սիրելիներ Մեր, հպարտ եղէք Ձեր եկեղեցիով և Ձեր կրթական-բարեսիրական հաստատութիւններով, և անգամ մը ևս ուխտեցէք անսասան և միշտ շէն ու ծաղկեալ պահել զանոնք։

Եկեղեցին Ձեր հոգիներու բնակարանն է, Ձեր հզօրիչը և Ձեր մխիթարիչը, Ձեր լուսաւորիչը և Ձեր մայր դաստիարակը։ Նաև գրաւականն է Ձեր հայկական հոգիի պահպանման և անոր վերջնական յաղթանակին։

Միասիրտ ու միակամ, սիրով անբաժան, ամուր կանգնած մնացէք մեր լոյս հաւատքի անյառաժիւն վրայ, Ձեր հայեացքը միշտ սեւեռած դէպի լուսոյ խորան Ս. Էջմիածին և դէպի մեր վերածնած Մայր Երկիրը Հայաստան, մշտապէս և անվարան կերպով մնալով նաև օրինապահ և հաւատարիմ քաղաքացիներ Ձեր մեծ երկրին՝ բարեխնամ ու մարդասէր Արգենտինային։

«Այսուհետև եղբարք, ո՛ղջ լեռով, հաստամուն կացէք, մխիթարեցարով, միաբան լեռով՝ խաղաղութիւն արարէք և Աստուած խաղաղութեան և սիրոյ եղիցի ընդ ձեզ» (Բ Կորնթ. ԺԳ 11)։

Ողորմութիւն Աստուծոյ և շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցին ընդ ձեզ, այժմ և յաւիտեանս։ Ամէն։

Տուա կոնդակս ի 16-ն մայիսի 1963 Փրկչական ամի, ի տօնի Կարոյիկէ Ս. Էջմիածնի, և ի տուամարիս Հայոց Ռեժիմ, ի մայրավառ Սրբոյ Էջմիածնի»։

Հորեկանական հանդիսութիւններից հետո, իր 17 հուլիս թվակիր նամակում, գերաշնորհ Տ. Բարգեն եպիսկոպոսը դրում էր Վեհափառ

Հայրապետին.

«Շնորհազարդ Հայրապետ.

Մայրաքաղաքիս Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Մայր Տաճարին՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի օծման արծաթյա յոբելյանական հանդիսութիւններին անմիջապէս վերջ, որդիական պարտականութիւն զգացինք մեր և Ձեր հավատացյալ հօտին երախտագիտութեան և շնորհակալութեան զգացումները ներկայացնել Ձեզ, այն բարեհաճ ուշադրութեան համար, որուն արժանացուցած էիք մեզ, ուղարկելով սրբատառ կոնդակը, որ Ձեր Սրբութեան շնորհավորութիւններուն հետ գտանք Ձեր հայրական հորդորները և հայրապետական օրհնութիւնները։

Ճշմարտապէս, Վեհափառ Տեառ, Ձեր Սրբութեան կոնդակը, որ հիշտ օրին հասավ և մենք կարող եղանք զայն ընթերնուլ հունիս 16-ի «Տօն Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի» կիրակիին, օծման հիշատակի առիթը նաև մեր սուրբ եկեղեցւոյն, հավելյալ փայլ մը տվավ հորեկանական մեր ուրախութեանց։ Արդարև, կզգանք, թէ արժանացած ենք ամբողջ գաղութով Ձեր բացառիկ սիրոյն և հոգածութեան։ Ու վստահ եղեք, Վեհափառ Տեառ, այս գաղութին ալ, ամբողջութեամբ գրեթե, կտածն որդիական սեր և հավատարմութիւն Ձեր և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին հանդեպ։ Երջանիկ այն դէպքը, որ արձանագրվեցավ մեր գաղութի տարեգրութեանց էջերուն վրա և անջրնջելիորեն դրոշմվեցավ հայ սրտերու մեջ Ձեր Սրբութեան երեք տարի առաջ մեզ շնորհած հովվապետական այցելութեամբ, կամա թարմ հիշողութեանց մեջ, ու Ձեր սրբատառ կոնդակի ընթերցման մեջեն կտեսնեմ ամեն հավատալոր հոգի Ձեր հրեշտակափայլ դեմքը և կհաղորդակցի Ձեր վճիռ հոգիին և սրբազան մտածումներուն հետ։

Շնորհակալութիւն դարձյալ, Վեհափառ Հայրապետ, Ձեր Սրբութեան։ Կաղութներ ամենակալ Աստուծոյ, որ երկար, առողջ և խաղաղ կյանք շնորհե Ձեզ, որ հովվեք Ձեր հոտը բազում տարիներ ու առաջնորդեք զանոնք նավահանգիստը մեր քրիստոնեական սուրբ հավատքին ու վաշխելուն՝ հայրենի հողին և Ս. Էջմիածնի կենսահորով խնամքներուն։ Կխոնարհինք որդիաբար ի համբույր Ձեր օծյալ Ս. Աղունջն։

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԹԵՄԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1963 թվականի մայիս 19-ին, ժամը 13-ին սկսյալ, Բուրբեշի հայ եկեղեցվո մեջ տեղի ունեցավ թեմական պատգամավորական ժողովը Ռումանիո ժողովրդական Հանրապետության հայ թեմին:

Քահանայական դասին ներկայացուցիչներ եկեղեցի առաջնորդեցին թեմակալ առաջնորդ հոգեշնորհ Տ. Տիրայր վարդապետ Մարտիրոսյանը, որ գրավեց նախագահական աթոռը և ժողովը բացավ աղոթքով մը:

Թեմական ժողովի փոխ-նախագահ դուկտ. Գրիգոր Բամբուրճյան կհավիրեք դավանությանց նախարարության ներկայացուցիչ պր. Պրոն Թրդուլեսկուն տեղ առնել նախագահության կազմին մեջ, որմե հետո բացման խոսքը կարտասանե և առաջին հերթին կարտահայտվի, թեմական ժողովին կողմն իր գոհունակությունը և շնորհակալությունները հայտնելով և կառավարության ու դավանությանց նախարարության այն բարոյական և նյութական օժանդակության համար, զոր չզլացան տալ հայ թեմին: Միաժամանակ բարի գալուստ կմաղթե թեմական պատգամավորներուն և հաջողություն կմաղթե ժողովի աշխատանքներուն:

Դուկտ. Բամբուրճյանի բացման խոսքեն վերջ, խոսք կառնե դավանությանց նախարարության ներկայացուցիչ պր. Թրդուլեսկուն և օրինավոր կգտնե ժողովի կազմը:

Իր բացման խոսքին մեջ, թեմակալ առաջնորդ հոգեշնորհ Տ. Տիրայր վարդապետ Մարտիրոսյան կըսե, թե իր առաջին մտածումը կուղղվի դեպի Ռումանիո ժողովրդական Հանրապետությունը և անոր կառավարությունը, որ անվերապահ կերպով իր հովանավորությունը ընծայեց բոլոր դավանությանց, որոնց կարգին և Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցիին, տվավ նոր ապացույց մը՝ վավերացնելով իր պաշտոնը իբրև առաջնորդ հայ թեմին: Առաջնորդ հայր սուրբը իր մասնավոր գոհունակությունը կհայտնե նաև դավանու-

թյանց նախարարության ընդհանուր քարտուղար պր. Դումիտրու Դոգարուին, որ պետական օժանդակությամբ և ցուցմունքներով նպաստեց հարթելու ամեն դժվարություն: Շարունակելով իր խոսքը, թեմակալ առաջնորդը կհաղորդե Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Վազգեն Ա Վեհափառ Հայրապետի օրհնությունները և մաղթանքը ժողովի հաջողության համար:

Թեմական խորհուրդի քարտուղար պր. Պրդուսյան կկատարե անվանական կոչը ներկայացուցիչներուն:

Նկատելով, որ ժողովի հրավիրված օրինական 26 ներկայացուցիչներեն ներկա են 25 հոգի, համաձայն թեմական կանոնադրության 22-րդ հոդվածին, ժողովը կհամարվի օրինական:

Նախքան ժողովին օրակարգին անցնիլը, կկարդացվին այս առթիվ ստացված հեռագիրները Վազգեն Ա Վեհափառ Հայրապետեն, Բուլղարիո թեմական խորհուրդին և Բիտոնտի թաղական խորհուրդին:

Համաձայն թեմական կանոնադրության 19-րդ հոդվածին, կկատարվի ժողովի դիմանի ընտրությունը: Ընթացք տալով Կոնստանցայի ներկայացուցիչ, փաստաբան պր. Արամ Հակոբի առաջարկին, միաձայնությամբ կընտրվին դուկտ. Գրիգոր Բամբուրճյան՝ նախագահ, պր. Թեոդատ Թեոդորու՝ փոխ-նախագահ, պր. Տիգրան Պողոսյան և պր. Ստեփան Շահգեղտյան՝ քարտուղարներ: Պր. Հ. Պետիկյանի առաջարկով, մանդատային հանձնախմբի անդամ կընտրվին պր. Արշակ Նազարյան և պր. Մկրտիչ Զեսլով, որոնք կկատարեն մանդատներու ստուգումը և կհաղորդեն ժողովին:

Ժողովին նախագահը կհաղորդե ժողովականներուն օրակարգը, որ միաձայնությամբ կընդունվի, առանց որեւէ փոփոխություն մտցնելու անոր մեջ, հետևյալ կետերով. 1) Տեղեկատվություն թեմական խորհուրդի

գործունեություն՝ 17 մայիս 1959-ին 19 մայիս 1963 ժամանակաշրջանին վերաբերյալ, 2) Հաշվետվություն 1959—1962 տարիներու նյութական գործառնությանը, 3) Ընտրություն նոր թեմական խորհուրդի անդամներուն, փոխ-անդամներուն և վերստուգիչ հանձնախմբին, 4) Եկամուտներու և ծախսերու բյուջեի վավերացում 1963 տարվան վերաբերյալ, 5) Զանազանք:

Անցնելով օրակարգի առաջին կետին, խոսք կտրվի փաստաբան պր. Պերճ Կարապետյանին, որ կկարդա տեղեկատվությունը և հաշվետվությունը թեմական խորհուրդին՝ 17 մայիս 1959-ին 19 մայիս 1963 ժամանակաշրջանին վերաբերյալ:

Վերստուգիչ հանձնախումբին կողմեն պր. Արամ Խաչախաչյան կկարդա տեղեկագիրը անցյալ շրջանին գործառնությանը մասին:

Այս առթիվ խոսք առնելով, Բրայիլայի ներկայացուցիչ պր. Բարթոլ Մեֆառուրյան կհայտնե իր ներկայացուցած համայնքին նվազումը, որով անկարելի դարձած է բավարարել տեղական կարիքները և կխնդրե ապագա թեմական խորհուրդեն, որ ընե անհրաժեշտ նյութական օժանդակությունը, մասնավորապես կարենալ ապահովելու համար նորոգությունը գերեզմանատան ցանկապատին, որուն համար նախատեսված է 6 000 լեյի գումար մը:

Պր. Ստեֆան Քրիստիա, Դրրկու Օգնայի ներկայացուցիչը, կհայտնե ի միջի այլոց, թե հիշյալ քաղաքի եկեղեցին, որ կառուցված է 1825 թվականին, հայտարարված է պատմական հուշարձան և Տ. Սահակյան քահանայի վախճանումով առանց կրոնական ներկայացուցիչ կմնա հոտը: Միաժամանակ կհայտնե, թե եկեղեցին լուրջ նորոգության կկարոտի, որուն համար որևէ նյութական կարելիություն չունին և կխնդրե ապագա թեմական խորհուրդեն միջոցներ ձեռք առնել կարգադրելու համար այս խնդիրը:

Պր. Մկրտիչ Զեսուով, ներկայացուցիչը Յոկլան քաղաքի, գրավոր երկար տեղեկատվություն կներկայացնե ժողովին, հայտնելով, որ այս քաղաքի համայնքը դժվարություններու մատնված է, չկարենալով գանձել իր ստացվածքներուն վարձքերը և թե եկամուտները շատ ավելի փոքր են քան տուրքերը և կխնդրե պետք եղած օժանդակությունը չզլանալ՝ նպաստավոր լուծումը տալու համար խնդրին:

Արժանապատիվ Տ. Իգնատիոս քահանա Քրիմյան ցավ կհայտնե, թե մեր թեմի քահանայական կազմը անբավարար է քաղաքատմամբ իր պետքերուն և թեյադրություններ կընեն նոր թեմական խորհուրդին՝ գրա-

դելու քահանայական հարցով, նկատի ունենալով իր ծերությունը:

Կոնստանցայի ներկայացուցիչ փաստաբան պր. Արամ Հակոբ կխնդրե խոսք առնողներեն արտահայտվել միայն թեմական խորհուրդի քառամյա գործունեության շուրջ, որովհետև թեմական ժողովը հավաքված է քննելու այդ գործունեությունը, ինչպես նաև պակասությունները և դժվարությունները, որպեսզի ապագա թեմական խորհուրդը կարենա դարձանել զանոնք:

Խոսք կառնե Բուրբեշի ատենապետ պր. Գևորգ Գևորգյան, որ կժամանա այն հարցերուն շուրջ, որոնք ցարդ անլուծելի մնացած են թեմական խորհուրդին կողմ: Ինչ կվերաբերի թեմական խորհուրդի վարչական և անտեսական գործունեության, խոսողը իր գոհունակությունը կհայտնե այս մասին:

Վերև հարուցված բոլոր խնդիրներուն կպատասխանե դոկտ. Բամբուբճյան, իսկ եկեղեցական հարցերուն՝ թեմակալ առաջնորդ Տ. Տիրայր վարդապետ Մարտիկյան:

Ժողովի նախագահը հավանության կենթարկե թեմական խորհուրդի և հաշվեքննիչ հանձնախումբի տեղեկատվությունները, զորս ժողովը միաձայնությամբ կհաստատե:

Անցնելով օրակարգի երրորդ խնդրին՝ ընտրություն նոր թեմական խորհուրդի անդամներուն, փոխ-անդամներուն և հաշվեքննիչ հանձնախումբին, պր. Գևորգ Գևորգյան, ներկայացուցիչ Բուրբեշի թաղական խորհուրդի, ներբողականը ընել վերջ իր կողմն առաջարկված անձերուն, կներկայացնե ցանկը նոր թեմականներուն:

Ժողովի դիվանը նմանապես առաջարկված թեմականներուն զնահատականը կընե և զանոնք զատ-զատ կներկայացնե ժողովին: Առաջարկված ուրիշ ցանկ կամ թեմականներուն չըլլալով, պատգամավորական ժողովը միաձայնությամբ կվավերացնե պր. Գևորգ Գևորգյանի կողմն առաջարկված ցանկը, որմն հետո ընտրական թերթիկները կբաժնվին պատգամավորներուն, որպեսզի յուրաքանչյուր քվեարկող կարենա ցանկեն հայտնել որևէ թեմական և անոր տեղ նշանակել: Իր հարմար դատած անձը:

Քվեատուփը կկնքվի պատգամավորներուն ներկայությամբ: Քվեատվութենն հետո արդյունքը կհաստատվի: Առաջարկված ցուցակին բոլոր թեմականները ընտրված են միաձայնությամբ՝ յուրաքանչյուրը ստացած ըլլալով 25-ական քվե: Քվեարկության այս արդյունքին վրա, Ռումանիո հայ թեմի թեմական խորհուրդի և վերստուգիչ հանձնախումբի անդամ կհայտարարվին հետևյալները, 3 տարվան շրջանին համար:

Թեմական խորհուրդի անդամներ՝ ղոկտ. Գրիգոր Բամբուլճյան, դատախազ Ալեքսանդր Սիլվյան, փաստաբան Պերճ Կարապետյան, պր. Մովսես Շլուկյան, փաստաբան Արամ Հակոբ, պր. Արշակ Նազարյան, պր. Հրանտ Ավագյան, պր. Հովհաննես Պետիկյան, պր. Ստեփան Շահգեղյան:

Թեմական խորհուրդի փոխ-անդամներ՝ պր. Տիգրան Կարժարյան, պր. Զիկ Դամատյան, փաստաբան Տիգրան Մինաս:

Հաշվեհանդեսներ՝ պր. Սիմոն Սիմոն, պր. Արամ խաշխաշյան, պր. Նուրճան Թաթարյան:

Օրակարգի չորրորդ խնդրին՝ 1963 տարվան եկամուտներու և ծախքերու բյուջեի վավերացման մասին թեմական խորհուրդի քարտուղար պր. Տիգրան Պողոսյան հարկ եղած բացատրությունները կուտա, հայտնելով, որ արդեն այս բյուջեի նախատեսությունները վավերացված են դավանությանց նախարարության 1000/1963 համար պաշտոնագրով: Ժողովը միաձայնությամբ կընդունի ներկայացված բյուջեն:

Հանուն թեմական խորհուրդի նորընտիր կազմի, ղոկտ. Բամբուլճյան շնորհակալություն հայտնե ասյն վստահության համար, զոր ցուցուցած է ժողովը, ապահովեցնելով որ, ինչպես անցյալին մեջ, նոր շրջանին ալ պիտի չխնայվի որեւէ ջանք՝ լավագույն կերպով լուծելու համար անկախ մնացած խնդիրները: Իրավ է, որ պակասներ ունեցավ թեմական խորհուրդը անցյալին մեջ, այնուամենայնիվ որեւէ ջանք չէ խնայված այդ պակասները կարելի եղած չափով բավարարելու համար: Կառաջարկե ասյ առթիվ խմբագրել հեռագիրներ ուղղված Նորին Ս. Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, Ռումեն Ուղղափառ Եկեղեցւո Պետ Նորին Սրբություն Հուստինիան Պատրիարքին, Ռումանիո ժողովրդական Հանրապետության դավանությանց նախարարության ընդհանուր քարտուղար պր. Դումիտրու Դոգարուին:

Կկարգացվին խմբագրված հեռագիրները:

Փակման խոսքը կարտասանե թեմական առաջնորդ Տ. Տիրայր վարդապետ Մարտիկյան, որ իր շնորհակալությունը կհայտնե թեմական պատգամավորներուն ասյն աջակցության համար, զոր անոնք չլիացան բերել ժողովի աշխատանքներուն, միաժամանակ կհայտնե, թե հարուցված բոլոր խնդիրները առանձին-առանձին պիտի քննվին թեմական խորհուրդին կողմն և դավանությանց նախարարության տեական օժանդակությամբ, ո՛չ մեկ ջանք պիտի խնայվի նպաստավոր լուծում մը տալու համար անոնց:

Ժողովը վերջացավ ժամը 16.30-ին փակման աղոթքով:

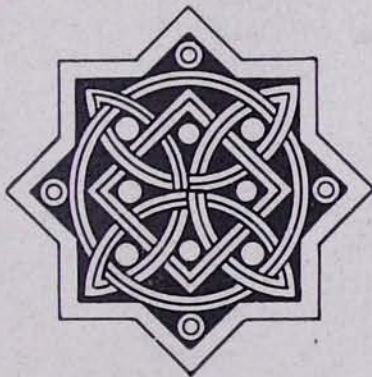
Բուրբռի թաղական խորհուրդի նախաձեռնությամբ ներկայացուցիչ Հյուրերը, ինչպես նաև ներկաներեն ումանք, հրավիրվեցան թաղականության ժողովասրահ և պատվասիրվեցան:

Հոգեշնորհ Տ. Տիրայր վարդապետ Մարտիկյան բաժակ առաջարկեց երկու քույր եկեղեցիներուն պետերուն՝ Նորին Ս. Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և Ամենապատիվ Տ. Հուստինիան Պատրիարքի առողջության և արեւաշատության համար, ինչպես նաև կառավարության ներկայացուցիչ, դավանությանց ընդհանուր քարտուղար պր. Դումիտրու Դոգարուի և Կոնստանտին Գոմանի, որ ներկա էր սեղանին:

Համայնքներու ներկայացուցիչներեն շատեր խոսք առին, որոնք բաժակ առաջարկեցին Ռումանիո ժողովրդական Հանրապետության բարգավաճման համար, որ ասպնջականություն տված էր հայ ժողովուրդին:

Պր. Կոնստանտին Գոման իր շնորհակալությունը հայտնեց արտահայտված խոսքերուն համար, ապահովեցնելով, որ Ռումանիո հայոց թեմական խորհուրդի հետ իր ունեցած պաշտոնական հանգամանքի բերումով պիտի ջանա օգտակար հանդիսանալ թեմական խորհուրդի կողմն հարուցված խնդիրներուն և կարիքներուն:

ԹՂԹԱԿԻՑ

ԲՈՒՆԱՐԱՀԱՅ ԹԵՄԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բուլղարահայ թեմական պատգամավորական շորթորդ ժողովը տեղի ունեցավ 31 մարտ 1963-ին, կիրակի օրը, Պլովդիվի մեջ:

Պատգամավորական ժողովին ներկա էին թեմի բոլոր եկեղեցական վարչություններու ներկայացուցիչները թվով 20 հոգի և յոթը քահանա հայրեր, ինչպես նաև թեմական խորհուրդի անդամները:

Առավոտուն տեղվույն Ս. Գևորգ եկեղեցի-վույն մեջ հանդիսավոր հոգեհանգիստ կատարվեցավ, թեմակալ առաջնորդ հոգեշնորհ Ս. Տիրայր վարդապետ Մարտիկյանի նախագահությամբ, ի հիշատակ անցնող շորս տարիներու ընթացքին վախճանած Ս. Կարապետ Մերոնյան (Սլիվեն), Ս. Հմայակ Զարդարյան և Ս. Աթանաս խաչատուրյան քահանա հայրերու և թեմական խորհուրդի անդամ Լ. Մեծատուրյանի, ինչպես նաև Պլովդիվի եկեղեցական վարչության ատենապետ Գ. Կարապետյանի և Սոֆիայի եկեղեցական վարչության անդամ Ֆլորա Սարաֆյանի:

Արարողություններու ավարտումեն հետո, կարդացվեցավ Ամենայն Հայոց վեհափառ Կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգեն Ա Հայրապետի սրբատառ կոնդակը, որով ավագության պատիվ և քահանայական լանջախաչ կրելու իրավունք կշնորհվեր խառնվող բաղաքի հոգեվոր հովիվ արժանապատիվ Ս. Նահապետ քահանա Գարայանին:

Հետո եկեղեցական թափօրը, պատգամավորները և հյուրերը ուղղվեցան եկեղեցվո շրջափակին մեջ գտնված հայ մշակույթի պատշաճորեն զարգարված սրահը, ուր տեղի

ունեցավ պատգամավորական ժողովի բացումը:

Թեմակալ բարեխնամ առաջնորդը իր բացման ճառին մեջ վեր հանեց Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցվո դերը խաղաղության պայքարին մեջ և նորին Ս. Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա վեհափառ Կաթողիկոսի անխոնջ ջանքերը խաղաղության համաշխարհային խորհրդի բաղմաթիվ ժողովներուն մեջ: Առաջնորդ հայր սուրբը շնորհակալություն հայտնեց Բուլղարիո ժողովրդական Հանրապետության կառավարության՝ Հայ եկեղեցվո հանդեպ ցույց տված բարյացակամ վերաբերմունքին համար ու մաղթանքներ ըրավ Բուլղարիո և Հայաստանի վերելքին համար:

Ժողովի դիվանի անդամ ընտրվեցան Ս. Ալթունյան (Պլովդիվ) և Հ. Աբելյան (Ռուսե) որպես նախագահներ, իսկ քարտուղարներ՝ արժանապատիվ Ս. Վահան խաչակիր ավագ քահանա Փափազյան (Սոֆիա) և Ե. Հաճոյան (Վառնա): Ընտրվեցան նույնպես լիազորություններու ստուգման, բանաձևերու և ընտրական հանձնախմբեր:

Թեմական խորհուրդի ատենապետ պր. Ռ. Մեստուճյան հանդես եկավ խնամված ղեկուցյով մը, կանգ առնելով թեմական խորհուրդի ավելի քան շորս տարվան գործունեության վրա: Ներկաներուն վրա խոր տպավորություն գործեց ղեկուցյի վերլուծական և կուռ բովանդակությունը:

Թեմական խորհուրդի ֆինանսական գործունեության մասին ղեկուցում տվավ քննիչ հանձնախմբի անդամ պր. Ե. Սարաֆյան:

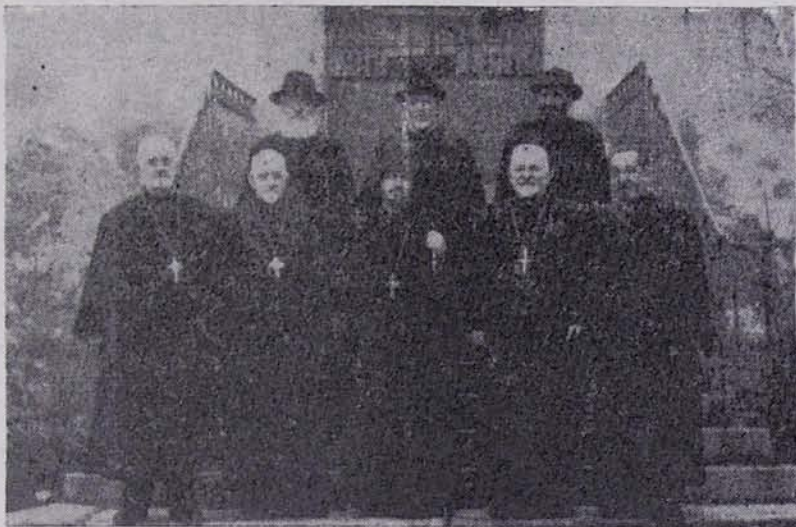
Ձույգ զեկույցներու մասին ծավալուն արտահայտութիւններ ըրին պատգամավորները, շինիչ թելադրանքներ ընելով թեմի հետագա գործերուն շուրջ: Ժողովը ընդունեց բանաձև մը, որով իր գնահատանքը կհայտնէ թեմական խորհուրդի աշխատանքներուն մասին:

Պատգամավորական ժողովի կողմէ հեռագիրներ ուղղվեցան Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոս Ս. Ս. Վաղգեն Ա. Հայրապետին Իր հայրական հոգածութեան համար և թեմիս հավատացյալներուն ողորդական հավատարմութիւնը անգամ մը ևս շեշտելով հանդէպ էջմիածնի լուսավորչահմէ Մայր Աթոռի արժանընտիր Գահակալին:

Քննիչ հանձնախմբի անդամ ընտրվեցան պր. պր. Մ. Մարթայան, Ե. Սարաֆյան և Կ. Մինասյան:

Երեկոյան, Պլովդիւի եկեղեցական վարչութիւնը, նույն սրահին մեջ, հացկերութ տվաւ ի պատիւ պատգամավորական ժողովի անդամներուն: Զերմ մթնոլորտի մեջ բաժակներ պարպւեցան ի պատիւ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին, առաջնորդ հայր սուրբին և թեմի հոգեւոր դասուն:

Նորընտիր թեմական խորհուրդը, պատգամավորական ժողովի բանաձևը աչքի առաջ ունենալով, ձեռնարկեց աշխատանքի: Անոր կարեւորագոյն առաջադրանքն էր եկեղեցա-

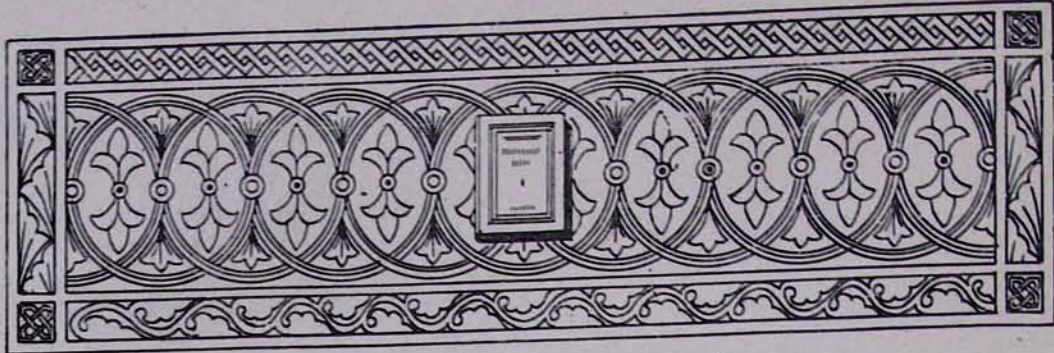
Ռումինիայի և Բուլղարիայի առաջնորդ հոգեւորն Ս. Տիրայր վարդապետ Մարտիկյանը Բուլղարիայի թեմի քահանայից դասի հետ:

Օրակարգի վերջին կետին անցնելով, ժողովը միաձայնութեամբ վերընտրեց առաջնորդ հոգեւորն Ս. Տիրայր վարդապետ Մարտիկյանը: Միաձայնութեամբ թեմական խորհուրդի անդամ ընտրվեցան պր. պր. Ռ. Մեստուճյան (ատենապետ), Հ. Պալյան (փոխատենապետ), Մ. Ռեթեոսյան (ատենադպիր), Ս. Քյուրդյան (գանձապահ) և Ս. Հովհաննեսյան, ինժեներ Լ. Քեշիշյան, Գ. Ասլանյան (Սոֆիա), ինչպէս նաև Լ. Աբգարյան (Պլովդիւ) և Հ. Արեւիկյան (Ռուսիա)՝ խորհրդականներ:

կան վարչութիւններու ընտրութիւնները, որոնք տեղի ունեցան անցնող երկու ամիսներու ընթացքին ու ներկայիս թեմի բոլոր եկեղեցիները ունին իրենց ղեկավար մարմինները:

Բուլղարիոյ հայոց թեմը, առաջնորդ հայր սուրբի գլխավորութեամբ, կշանա հասնիլ թեմի հավատացյալներու հոգեւոր մատակարարութեան և եկեղեցիներու պայծառութեան գործին:

ԹՂԹԱԿԻՑ

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՎ ԻՐ ԴԵՐԸ*

7. ՊՈԼԻՍ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԱԹՈՌՆԵՐԸ

Նախքան Կոստանդնուպոլսոյ Աթոռի հաստատութիւնը, օսմանյան պետութեան սահմաններուն մեջ կազմակերպուի թեմեր էին.

ա. Սեբաստիան, որուն կեդրոնն էր Ս. Նշանի վանքը.

բ. Էնկյուսին, որուն առաջնորդանիստ կայանն էր Ս. Աստվածածնի վանքը.

գ. Բրուսա—Քյոքսեփա—Գարամանլը:

Այս վերջին թեմը պատրիարքին սեփական վիճակը մնաց, իսկ մյուս երկուքը կցվեցան Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան՝ Յաթիհ սուլթան Մեհմեդի վերագրված հրովարտակի զորութեամբ:

Սուլթան Մեհմեդ Բ Յաթիհի օրով գրավվեցան նաև Տրապիզոն (1461-ին) և Ղրիմ (1479-ին), որով երկու առաջնորդութիւններ ևս միացան Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան: Հաջորդ սուլթաններու օրով պետութեան սահմանները հետզհետեւ ընդարձակվեցան և աղոր շնորհիւ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան բարոյական հեղինակութիւնը ևս աճեցաւ հանդեպ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան և Երուսաղեմի Պատրիարքութեան, որոնք իրենց ամբողջութեամբ, իբր նույն ազգութեան մաս, Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան մերժութեան նկատման Յաթիհի հրովարտակին ուժով, թեև երկար ժա-

մանակ անցաւ, մինչև որ իր նվիրագործումն ստացաւ այս զորութիւնը:

Նույնը պատահեցաւ նաև արևելյան թեմերու համար, որոնց առաջնորդներուն անվանումը, ըստ վաղեմի ավանդութեան, էջմիածնի Աթոռին սեփական իրավունքն էր, և որոնք ևս ժամանակին հետ ենթարկվեցան Կոստանդնուպոլսոյ Աթոռին իրավասութեան:

Եւ այսպէս, ԺԶ դարուն ընթացքին միայն երկու թեմ, այն է Մուշի և Տիգրանակերտի թեմերը, իրենց հարակից վիճակներով, Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքարանի իրավասութեան անցան, և այսպիսով յոթի բարձրացաւ ստորագաս առաջնորդութեանց թիւը:

ԺԷ դարուն սկիզբը կարևոր փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան ենթակա առաջնորդութեանց շրջանակին մեջ, և հոժ հայ գաղթականութեան մը խուժումով դեպի Պոլսոյ մոտակա շրջանները, առաջնորդական թեմեր ստեղծվեցան նաև Նիկիոմիդիոյ, Ռոդոստոյի և Ադրիանուպոլսոյ մեջ:

Նույն դարուն վերջերն էր, որ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան իրավասութեան ենթակա երեք թեմեր ևս մարմին պիտի առնէին Ամասիա—Մաղվանի, Նդեսիո և Կեսարիո մեջ, և այս կերպով 13-ի պիտի բարձրանար Պոլսոյ Աթոռին կապված առաջնորդական վիճակներու թիւը³⁵⁴:

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1962 թվականի Ռ Ռ Թ-ից, ԺԲ-ից, և 1963 թվականի Ռ Ռ Ա-ից, Բ-ից, Գ-ից, Դ-ից, Ե-ից, Զ-ից և Է-Ը-ից:

³⁵⁴ Ա. Ալպոյանեյան, «Թուրքիոյ հայոց Պատրիարքութիւն», «Ընդարձակ օրացույց», Կ. Պոլիս, 1908, էջ 291—293:

Պետք է ըսել, որ հաճախ անվանական էին այս բաժանումները և նվիրապետական Աթոռներու միջև վեճեր անպակաս եղան՝ իրենց իրավասության սահմաններուն մասին:

Եւրջ դար մը Սիմեոն Երեանցիին Հայ Եկեղեցւոյ նվիրապետութիւնը և անոր մաս կազմող կաթողիկոսութիւններն ու պատրիարքութիւնները քննութեան մը բովանդատեցին առթիւ՝ արհամարհական տրամադրութեամբ մը կոչուեցաւ ինչպէս Երեանցիին, նույնպէս Պոլսոյ պատրիարքութեանց իրավական դիրքին Հայ Եկեղեցւոյ նվիրապետութեան մեջ, Պատրիարքութեան հանգամանքն իսկ զլանալով անոնց³⁵⁵:

Էջմիածնի նվիրակներու գործունեութիւնը նվազ դեր չկատարեց արդարեւ՝ Պոլսոյ և առհասարակ Թուրքիոյ դավառները լարելու համար Մայր Աթոռին դէմ: Ժամանակակից աղբյուրները լեցուն են այն սանձարձակութիւններով, զորս իրենք իրենց թույլ կուտային էջմիածնի նվիրակները Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան թեմերը այցելած ատեն, ինչպէս նաև այն կամայականութիւններով, որոնք տեղի կունենային Մեռոնի բաշխման պատրվակին տակ³⁵⁶:

Նվիրակներու գործունեութիւնը փոքր դեր չկատարեց հետևաբար էջմիածնի դէմ կուտակված դժգոհութեանց պոռթկումին մեջ, որ իր կարգին պիտի դուրացներ Եղիազար Այնթապցիի փորձերը անջատ կաթողիկոսութիւն մը հիմնելու համար Թուրքիոյ սահմաններէն ներս:

Սոս Աթոռն ալ հարաբերութիւններ ունեցաւ հաճախ Պոլսոյ հետ: Ստեցիներ եկան երբեմն նույնիսկ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը նստիլ: Հարաբերութիւններ պահպանվեցան նաև այն դարուն, որ այս գլուխին նյութը կկազմեն, և Պոլսոյ կարծիքը դեր ունեցաւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու ընտրութեան մեջ:

Երեմիա Չելեբի իր օրագրութեան մեջ կհիշեն, թէ խաչատուր վարդապետ, Կոստանդնուպոլսոյ նախկին պատրիարքը, «հաճեալ զկամս աթոռակալաց քաղաքիս... առ էմր և պարաթ Կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ և գնաց ի Կիլիկիա, և օրհնեցաւ կաթողիկոս...»:

Բարգեն կաթողիկոս դիտել կուտա այս առթիւ, թէ «Չելեբի տեղեկութիւնը նշանակալից է նաև այն կողմէն, որ կոստանդնուպոլսեցիներու մասնակցութիւնը Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու ընտրութեան այս առթիւ միայն երևան կուգա, և կարելի է ըսել, որ ասիկա պատահական դեպք մը չէ. թերևս ասոր պայցուց մըն ալ նկատվէ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կեսարացի Գրիգորին

Կիլիկիոյ Աթոռն եպիսկոպոսացումը և միջնորդութիւնը Կիլիկիոյ գործերուն Պետրոս Կարկառեցւոյ կաթողիկոսացման առթիւ հառաջ եկած պառակտումը դարմանելու նպատակով»³⁵⁷:

Բարգեն կկարծեն, որ պատահական երևույթ չէր Պոլսոյ և Սոս սիրալիր կապը, թէև Պոլսոյ երթակա էր Մայր Աթոռի հոգևոր իրավասութեան, մինչ Սիս ապօրեն Կաթողիկոսութիւն մը կշարունակեր մնալ հաշս էջմիածնի:

«Այս տվիքներու վրա հիմնվելով կուզենք ի վեր հանել,— կըսեն Բարգեն,— թէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը չեղբացած չէ մասնավոր շրջանակի մը մեջ: Խաչատուր Գ իր օժտման ետքը օրհնութեան թղթեր կըրկէ Կ. Պոլսոյ: Այս բոլորը պատմական նշանակութիւն ունեցող իրողութիւններ են: Իրավասութեամբ կամ ոչ, բայց ամեն պարագայի մեջ, համակրանքով է որ Կ. Պոլսոյ և Սիս կապված են իրարու: Կոստանդնուպոլսեցիք ձայն կամ կամք ունին Կիլիկիոյ կաթողիկոսաց ընտրութեան մեջ և ի հարկին Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ Կ. Պոլսոյ կմտնեն—կելլեն ազգային—եկեղեցական գործեր կարգադրելու համար: Անշուշտ այսպիսի կապակցութեան մը իրավունքով է նաև որ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ Կ. Պոլսի Աթոռին և Կ. Պոլսի պատրիարքներ Կիլիկիոյ Աթոռին կանցնին, օրինավոր կամ ապօրեն կերպով, այսինքն այս փոփոխումներու համար ավանդական կամ իրավական դեմքին մը կար»³⁵⁸:

Էջմիածնի հանդէպ թրքահայութեան ծոցին մեջ արծարծվող դժգոհութեան ալիքը երբ երկու թեմերու կրթներ արեւմտահայ հոգևորականութիւնն ու ժողովուրդը նույն այս ժէղարուն, բնականաբար պիտի աշխուժացներ նաև Սիսը՝ զայն միացնելով հակաէջմիածնականներու խումբին: Բայց այս պարագան իրավունք չի տար մեզի կարծելու, թէ թրքահայութիւնը բաժնված էր էջմիածնական ու սսական երկու ճակատներու, և այս ճակատներու պայքարին կապել բոլոր այն վեճերը, որոնք տեղի կունենային արեւմտահայութեան ծոցին մեջ և Պոլսոյ Աթոռին շուրջ մղված կռիւները:

Այնպէս որ թշուրիմացութիւն կնկատենք կարծել, թէ «Սիս—էջմիածնական պայքարի զլխավոր թատերաբեմը Կ. Պոլսին էր, որը կենտրոնն էր արեւմտահայ հասարակական կյանքի: Հայ իրականութիւնը և հատկապէս պոլսահայութիւնը հուզող, այսպէս կոչված «պատրիարքական կռիւներ»-ի ուսումնասիրութիւնը այդ պայքարի ելնէնքն է ցույց տալիս: Պատրիարքական Աթոռի համար այս

³⁵⁷ Բարգեն արտակից կաթողիկոս. «Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ», էջ 387—388:

³⁵⁸ Անդ, էջ 389:

³⁵⁵ «Ջամբո», էջ 55—56:

³⁵⁶ «Աղգապատում», Բ, էջ 2533:

կամ այն թեկնածուի գահակալությունը կամ տապալումը, որ այնքան հաճախադեպ էր մանավանդ XVII դարում, ստական կամ էջմիասնական հոսանքների փոխնիփոխ հաղթանակումը կամ պարտությունն է նշում³⁵⁹։ Նույնքան թյուրիմացություն է ենթադրել, որ «սական այդ պայքարը լոկ դավանական-գաղափարական տեսությունների վրա չէր հենվում։ Այդ պայքարի մեջ առավելապես դրսևորվում էին արևմտահայ բուրժուազիայի ներքին արևելակողմնական, նրա ներսում գոյացած ներհակ ուժերի միջև տիրող շեշտված շատվածականությունը»։

Թյուրիմացությունը արգեն իր շափահասության կհասնի, երբ կփորձվի հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ ենթադրել երկու կազմակերպված հոսանքներ՝ Հոռոմի հետ մերձեցման մը հարցին շուրջ, և այդ մերձեցման գաղափարին դրոշակակիրն Նուալել սական հոսանքը, և լատինամատության ձգտումը, զորքույց տվին հայ հոգևորականներին ոմանք այդ դարում՝ Հոռոմի նետած խայծերեն հրապուրված, «գաղափարախոսական մի դպրոց» համարել, ինչպես կկարծեն Անասյան³⁶⁰։

Մենք դեռ պիտի տեսնենք, թե Աթոռներու միջև մղված կռիվներուն մեջ, որոնց ակա-նատես եղավ Ժէ դարը, առավելապես անհատական փառասիրությունները, կիրքն ու անձնական հաշիվներն է որ դեր ունենին։

8. ՍՈՒԼԹԱՆՆ ՈՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը էջմիածին վերադարձած էր արդեն 1441-ին, երբ ճիշտ երկու տասնյակ տարիներ հետո, 1461-ին, Պոլսո մեջ ևս իր Աթոռը կունենար Հայ Եկեղեցին։ Ինչ անունով ալ կոչենք մենք այդ Աթոռը, ստույգ կշարունակե մնալ միշտ այն պարագան, թե Հայ Եկեղեցին իր պաշտոնական դիրքն ու դերը կունենար օսմանյան մայրաքաղաքին մեջ և քանի իր թեկերը կտարածեր օսմանյան պետությունը, կստվարանար հայության թիվը ևս իր սահմաններուն մեջ, ու կընդլայներ Պոլսո Աթոռին հեղինակության սահմանը։

Մյուս կողմն, քանի հայ ժողովուրդը կանցներ Թուրքիո սահմաններեն ներս, այնքան Մայր Աթոռը կզրկվեր իր հոտին հետ անմիջական շփման հնարավորությունեն։

Այս պայմաններուն տակ, էջմիածինը պիտի ստիպվեր միշտ հաշվի առնել օսմանյան դահը, և անոր բարյացակամությանը ապավինիլ՝ ուղղակի կապ պահպանելու համար իր հոտին հետ։ Նվիրակները, որոնց միջոցով էր որ Մայր Աթոռը հաղորդակցության մեջ կմնար իր հոտին հետ մեկտեղ, օսմանյան

իշխանությանց օժանդակությանը կարիք ունեին գլուխ հանելու համար իրենց առաքելությունը։ Արդե՛ն ամենայն հայոց կաթողիկոսներու փորձերը օսմանյան սուլթաններու ֆերմանները ձեռք ձգելու, որպեսզի իր հոգևոր հեղինակությունը ճանչնան իր բովանդակ հոտին վրա, և իր նվիրակները ազատ կարենան շրջագայիլ օսմանյան պետության սահմաններեն ներս։

«Ջամբու»-ը, զոր հորինեց Սիմեոն Երեանցի կաթողիկոսը և որ 1873-ին միայն լույս տեսավ, կրթվանդակն «ոչ միայն զհակիրճ եկեղեցական պատմութիւն Հայաստանեայց յառաջին դարէ անտի ցերրորդ քառորդ եօթնետասներորդի դարու, և յատկապէս զինչ ինչ անցեալ և զժամանակակից երևելի և նշանաւոր անցս և զտառապանս էջմիածնի և այլն, այլ և զտեղեկութիւնս և զցուցակս ազգի ազգի կալուածագրոց, հողոց, դիւղօրէից, արքունական հրովարտակաց, արտօնագրաց, կալուածագրոց, ընծայագրոց և այլոց ալոց»³⁶¹։

Արդ, իր սույն աշխատասիրության մեջ, կարգ ու կանոնի սիրահար այս կաթողիկոսը հոգածությունը ունեցած է՝ նաև ներմուծելու «Ֆարմանք օսմանցւոց թագաւորաց և հարկաւոր գրեանք, զորս տունալ են Սրբոյ Աթոռոյս»³⁶², ինչպես և «հարկաւոր գրեանք օսմանցւոց փաշայից, շխ-իսլամաց և այլոց իշխողաց, զորս տունալ են Սրբոյ Աթոռոյս»³⁶³։

Ֆերմանները, որոնց ցանկը Սիմեոն կաթողիկոսը կներմուծե իր «Ջամբու»-ին մեջ, 62 են թվով։ Այս ֆերմաններեն ութը, որոնք իր օրով կպահպանվեն էջմիածնի դիվանատան մեջ, կպատկանին ճիշտ այն դարուն, որով կըբաղի մեր աշխատության սույն գլուխը։ Անոնք բոլորն ալ տրված են սուլթան Մեհմեդ Դ-ի կողմն (1648—1647), Փիլիպոս (1632—1655) և Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսներուն օրով։

Այս յոթը ֆերմաններեն առաջինը, որ Հիւրեթի 1065 (1654—1655) թվականը կկրե և ուղղված է Փիլիպոս կաթողիկոսին և երկրորդը, որ «կադի»-ներուն կուղղվի միևնույն թվականով, էջմիածնի նվիրակներուն ազատ շրջագայության կվերաբերին։ Սիմեոն կաթողիկոս սապես կխտացնե ֆերմանը. «Սուլթան Մուհամմատին ֆարման, առ որ արգ առնէ Փիլիպպոս կաթողիկոսն թէ՛ ի շրջագային իր յերկրս քոյ, վօյվօդայք, ենկիւարիք, և այլն զապիթք, զիրա պահանջեն ի նոցանէ։ Եւ թագաւորն գրէ թամպէհ, զի մի առնիցեն այնպէս»³⁶⁴։

³⁶¹ «Ջամբու», էջ Ա։

³⁶² Անդ, էջ 234—249։

³⁶³ Անդ, էջ 249—252։

³⁶⁴ Անդ, էջ 238։

³⁵⁹ Զ. Ս. Անասյան, հիշված ախատությունը, էջ 73։

³⁶⁰ Անդ, էջ 75։

Երրորդ ֆերմանը, զոր սուլթանը Վանա փաշային կողմից 1072-ին (1661—1662), ինչպես և չորրորդը, որ ուղղված է Վանա և շրջականերու թուրք պաշտոնատարներուն, կապ ունին էջմիածնի և Աղթամարի կաթողիկոսութեանց իրավասական վեճերուն, և էջմիածնի նվիրակներուն՝ նույն շրջաններուն մեջ շրջագայութեան հետ:

Ասոնցմէ մեկն է «Սուլթան Մահմեդի ֆարման, զի Զուլայեցի Յակովբ կաթողիկոսն ի ձեռն Եսայի կոչեցեալ վէթիլին իւրոյ արդ առնէ թագաւորին թէ՛ Վանայ երկիրն իւրօք դաւառօքն նա և Տիարպէթի, Արճէշ, Կլաթ, Մուշ, Իսղէշ, Խոջապ, և այլ շրջակայքն սոցին, ի բնէ էջմիածնի են վիճակը, իսկ Մարտիրոս կաթողիկոսն Աղթամարու երբեմն ձեռնամուխ լինի ի նոսա: Վասն որոյ թագաւորն գրէ ֆարման ի վերայ Վանայ փաշային, զի մի՛ թողուցու Աղթամարու կաթողիկոսացն ձեռնամուխ լինել ի յայն վիճակս»³⁶⁵:

Իսկ մյուսն է «Սուլթան Մուհամմատի ֆարման, զի յորժամ Յակովբ կաթողիկոսն հանէ զոսա աղթամարացոյ ի Վանայ ի յայլ վիճակաց զվերոյիշեցելոց, և առաքէ յայնս զնուիրակս, բռնաւորք տեղեացն, թէ զառաջինն վէճան արծարծելով, և թէ յայլ ինչ պատճառէ ի նուիրակացն, վասն որոյ արդ առնէ թագաւորին և զայս ֆարմանս հանէ սաստիկ պատուիրմամբ ի վերայ տեղեաց իշխողացն, զի մի ինչ պահանջեցն ի նուիրակացն Աթոռոյս»³⁶⁶:

Հաջորդ երեք ֆերմանները, որոնցմէ երկրորդը իրմէ առաջինին «սաւատ»-ն է, կվերաբերին այն տխուր պայքարներուն, որոնք մղվեցան Հակոբ Զուլայեցիի և Եղիազար Այնթապցիի միջև: Առաջինը և իր պատճենը նույն սուլթան Մահմեդին 1079 (1668—1669) թվակիր ֆերմանն են, «զի Եղիազար վարդապետն Հոռմկլայեցի (որ լինի պատրիարք Սրբոյ Երուսաղէմի) թելադրութեամբ Ոնոփրիոս և այլոց ոմանց վարդապետաց օծանի կաթողիկոս ի Բերիա ընդդէմ Սրբոյ Աթոռոյ և Յակոբ կաթողիկոսին Զուլայեցւոյ, ի ՌՁԶ թուին տաճկաց և ի ՌՁԳ (1664) թուոյն մերում, և ֆարման առնու սուլթան Մահմէտէն՝ զի և յԵրուսաղէմ Միւռօն օրհնեցէ և անտի նուիրակս առաքեսցէ յամենայն ազգս Հայոց, որ և խոստանայ տալ յամի հազար հինգ հարիւր ստակ ի յարքունիս: Ապա Յակովբ կաթողիկոսն ելեալ գնայ ի յՍտամպուլ, և արդ առնէ թագաւորին ծանուցանելով զորպիսութիւն Սրբոյ Աթոռոյ և զընդդիմութիւն Եղիազարու: Եւ թագաւորն տայ զայս ֆարման, գրելով թէ՛ որովհետեւ ի բնէ յէջմիածնի օրհնի Միւռօն... հրամայեցի և ես զի ի յէջմիածնի օրհնեցի և Յակովբն լիցի կաթողիկոս: Եւ այն ֆարմանն զոր ետու Եղիազարին անընդունակ լիցի»³⁶⁷:

Ս'յուսը այս տխուր պայքարին վերաբերյալ ֆերմաններն, որոն ևս երկու վավերացյալ պատճենները կան, տրված է հիշրեթի 1081 (1670—1671) թվականին նույն սուլթան Մահմեդին, Հակոբ կաթողիկոսին կողմէ սուլթանին ուղղված նոր աղերսագրի մը վրա, «զի յորժամ Յակովբ կաթողիկոսն զայդ վերոյիշեալ ֆարմանդ առնու, և ըմբերանէ զլրբութիւնն Եղիազարու, Եղիազարն ոչ դադարի ի նոյն լրբութենէն: Վասն որոյ վերստին արդ առնէ յԱթոռոյ Յակովբ կաթողիկոսն նոյնոյ թագաւորին թէ՛ ես քո ֆարմանովդ եղէ կաթողիկոս, և հազար եօթն հարիւր ամ է, որ այս է մեր Աթոռն, և սուրբ Միւռօնն մեր աստ օրհնի, և այլ այսպիսիք: Այժմ Եղիազարն ոչ դադարի ի հակառակութենէն: Վասն որոյ ի թագաւորն գրէ զայս ֆարմանս ի վերայ ամենայն իշխողաց, զի ուր և իցէ Եղիազարն՝ ընկճեսցեն զլրբութիւն նորին, և թամպէ՛հ արացեն»³⁶⁸:

Սիմեոն Երեանեցիին, որ տաշիններ հետո ալ կշարունակեալ ատելութեամբ լեցված մնալ դեպի Եղիազարը անգոսնելով նույնիսկ անոր կաթողիկոսութեան 10 տարիները (1681—1691) էջմիածնի Աթոռին վրա, ցավալի խոստովանութիւն մը կկցե ևս հատվածին, հայտնելով, որ Մայր Աթոռի դիւանն փճացուցած է ֆերմանը, զոր Եղիազար սուլթանին ստացած էր Երուսաղէմի մեջ ուրույն կաթողիկոսութեան մը հաստատելու ժամանակ: «Իսկ յետ Յակովբայ յորժամ Եղիազարն հրաւիրի ի կաթողիկոսութիւն Սրբոյ Աթոռոյս, ըստ օրինի. այլ ոչ ևս առնու զնորոք ֆարման ի յօսմանցոց թագաւորէն, այլ նոյնով առաջնով ֆարմանան (զոր առեալ էր ի ՌՁԶ թուին տաճկաց, զի յԵրուսաղէմ նստեալ կաթողիկոսութիւն արացէ (զայ յԱթոռս և լինի կաթողիկոս, Սողոմն ի Պօղոս փոխեցեալ ի ՌՁԼԱ թուոյն մերում (1682): Եւ մեր այրեալ անհետ արարաք զայն ֆերմանն: Գրեցի զի գիտասցիք»³⁶⁹:

Հայ աղբյուրներու մեջ արձանագրված կգտնենք այն տխուր պարագաները, որոնց մեջ Հակոբ Զուլայեցիին կրցաւ սուլթանին ստանալ հիշյալ ֆերմանները: Անձամբ վարելու համար իր Աթոռին դատը, ան 1664-ին գնաց Պոլիս, միասին իր հետ տանելով իր նախորդին՝ Փիլիպոս կաթողիկոսի հաստատման սուլթանական ֆերմանը, որ բավական ապացույց էր, թե էջմիածնի իրավասութեանը կտարածվի Թուրքիո հայութեան վրա ևս:

Հայ աղբյուրներու մեջ արձանագրված կգտնենք այն տխուր պարագաները, որոնց մեջ Հակոբ Զուլայեցիին կրցաւ սուլթանին ստանալ հիշյալ ֆերմանները: Անձամբ վարելու համար իր Աթոռին դատը, ան 1664-ին գնաց Պոլիս, միասին իր հետ տանելով իր նախորդին՝ Փիլիպոս կաթողիկոսի հաստատման սուլթանական ֆերմանը, որ բավական ապացույց էր, թե էջմիածնի իրավասութեանը կտարածվի Թուրքիո հայութեան վրա ևս:

367 Անդ, էջ 239.

368 Անդ, էջ 239.

369 Անդ, էջ 239—240.

365 «Ջամբու», էջ 238.

366 Անդ, էջ 238—239.

Այնպես որ, ներսեցիկ խնդիրը, որ մինչև մեր օրերուն հասավ, Պոլիսը հուզած է շատ կանուխեն: Տեղացին միշտ սոսքացած է իր հնությամբ օսմանյան մայրաքաղաքին մեջ. հպարտ է եղած, որ իր նախնիքը Պոլիս հաստատված էին Ֆաթիհի օրով, և ամեն նորեկ խորթ թված է իրեն: Դուրսեցին ալ խեթով նայած է տեղացիին, չէ հանդուրժած դայն:

Նվ այս երևույթը կտիրեր Ժէ դարուն ալ:

Առաքել Դավրիժեցի, խոսելով Փիլիպոս կաթողիկոսի Պոլիս կատարած այցելության և անոր կատարած փորձերուն մասին տեղական վեճերը հարթելու, կգրե. «... Քանզի ի ժողովրդականացն որք բնիկ տեղացիք էին ի քաղաքէն Կոստանդնուպոլսէ՝ բարձրամիտ բարձրայօն պարծանօք հարստահարեալ թևս ածէին ի վերայ եկամտից ժողովրդոցն, և իբրև զգոհհիկ և շմարդի ունէին զնոսա, և դամենեսանս իշխանական իրականութիւնս զգործս և զբանս ի ձեռն իւրոց զրաւեալ ունէին և գործէին, և զեկամուտսն ի բաց քեցեալ անհաղորդս պահէին: Վասն որոյ և նոքա հոգով չափ վշտանային ընդ քամահանս իւրոց, և հանապազ խոցոտիչ և ատելութեան բանիւ դիմագրաւ լեալ ընդ միմեանս մաքառէին և հաստատեալ արձանացեալ էր խռովութիւնս ի մէջ նոցա և արեամբ չափ ատելութեամբ»³⁷³:

Առաքել վարդապետ, նախիջևանի Շոողթ գյուղեն, որ Փիլիպոս կաթողիկոսի ուղեկից էր անոր բոլոր ճամբորդութեանց ժամանակ, Աստվածաշնչի մը հիշատակարանին մեջ կգրե կաթողիկոսին Պոլիս այցելության մասին Երուսաղեմէն դարձին. «Եւ անդուստ եկեալ ի Բիւզանդիա՝ մայր քաղաքաց, ըստ խնդրոյ աստ եղեալ քրիստոնէիցն, զի բազում շահ և ազուտս եղև նոցա. մի՛ զի գոյր երկպառակութիւն ի մէջ սոցա. զի ոմանք ներսցի և ոմանք արսցի անուանէին. և այսմ անուանակոչութեանց բազում վնասս ծնանիւր. քանզի զմիմեանս մատնէին և աւերս ուժգինս ածէին ի վերայ իրերաց. և սա այնքան միաբանս արար, մինչ զի մի հաւտ և մի հովիւ եղեն»³⁷⁴:

Օրմանյան, խոսելով Դավիթ Արեւելցի (1639—1641) պատրիարքին օրով Պոլսո մեջ տիրող վեճերուն մասին, կըսե, թե «այս շփոթներուն գլխավոր պատճառներն մին եղած է Կ. Պոլսո մեջ հինն հաստատված գլխավորներուն, և հետզհետե նոր եկողներուն մրցումը: Վերջինները գաղաւնեւոր մեջ կուսակալներու հետ մտերմություն կատանային, և կուսակալներուն բարձրանալովը իրենք ալ ազդեցութիւն կշառնեին, որով Կ. Պոլսո հիններուն նախանձը կշարժեին, որոնք բարձ-

րամիտ և բարձրայօն պանծաւոյ նոր եկողները իբրև զգոհեցիկ և շմարդի ունէին, և ազգային գործերու մեջ ալ զեկամուտս ի բաց քեցեալ անհաղորդս պահէին, թեպետ ասոնք զորավոր ըլլային գաղաւն փոխադրված եպարքոսներուն մոտ»³⁷⁵:

Ինչպես ըսինք, տեղացի և դուրսեցի խորթութիւնը տեւց հաջորդ դարերուն ալ: Պոլիսը գաղաւն երկար ժամանակ շտաբացավ, ու գաղաւնը շկամութեամբ նայեցավ միշտ մայրաքաղաքին: Անոնք իրարու շտաբացան երբոր նույնիսկ ալ կապրեին կողք-կողքի, միեւնույն թաղը: Պարագան ալելի տխուր կղաւնար երբոր անոնք կապրեին իրարմ հետու:

Տակալին ԺԹ դարուն սկիզբները էգիրնե-րափոփ թաղը հայոց կողմէ կկոչվեր Քաղա-ֆաղվոց թաղ, այն բանին համար, որ Կաֆայեն գաղթող հայոց բնակած թաղը եղած էր, և որ Կաֆացի հայոցը Պոլսո առաջին հայ գաղթականները ըլլալուն համար կկոչվին ֆաղաֆացի կամ տեղացի³⁷⁶:

Պետք եղավ, որ հայ ժողովուրդի ճակատագիրը նոր փուլերու մեջ մտնէ՝ որպեսզի խրամատը լեցվի, և այլևս ներսեցի ու դուրսեցի չմնա: Հայ ժողովուրդի մեծ հուզումներն էին, որ եղբայր դարձուցին բոլորը:

10. ԳԱՎԱՌԸ ԿԵԼՐՏԻ ՊՈԼՍՈ ՄԵՋ

Դավառը, ինչպես տեսանք, Պոլիս էր խո-ժեր դարուն սկիզբն: Շահաբասի արշավանքը, Զալալիներու ասպատակութիւնները, Երաշտն ու սովը աղետալ շրջաններն հոծ թվով հայեր թշեր էին մայրաքաղաք:

Դավառը հետագային ալ խաղաղութիւն չտեսավ սակայն: Հալածանքը, հարկերու բեռը անպակաս եղան և հայերու նոր խռովքներ թշեցին Պոլիս: Բայց ասով գաղաւնի տառապանքն ոչինչ կթեթեւանար, որովհետեւ իրենց օջախին փարած մնացողները կստիպվէին կրել հարկերու բովանդակ բեռը:

Այս դժնդակ կացութիւնը չէր կրնար իր տխուր հետեւանքները չունենալ. Անկարող իրենց ուսերուն դրված այդ ծանր բեռը առանձին կրելու, շատեր անոնցմէ Պոլիս խուժեցին, որպեսզի արդարութիւն պահանջեն: Եվդոկիո, Սեբաստիո, Դիվրիկի և Կամախի շրջաններն էին մեծ մասամբ, այսինքն առավելապես այն շրջաններն, ուրկե ժամանակին հոծ զանգվածներ եկած, խուլս տված էին Պոլիս:

Ժէ դարու կեսերն անմիջապէս հետո ստեղծված այդ կացութեան առթիվ Զամչյան կգրե. «Բազմացեալ էին յոյժ ի նմին ժամանակի ի թագաւորական քաղաք անդր հայք գաւառացն Եւդոկիոյ, Սեբաստիոյ, Կամախու

³⁷³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 334:

³⁷⁴ Հ. Ռ. Մարգարյան, «Ցուցակ ձեռագրաց», էջ 172:

³⁷⁵ «Ազգապատում», Բ, էջ 2471—2472:

³⁷⁶ «Երեւանի պատմութիւն», Կ, Պոլիս, 1901, էջ 80:

Գաղափար հետագային ալ աղմկած է երբեմն Պոլսո մեջ:

11. ՀԱՅ ԽՈՋԱՆԵՐԸ

Թերի պիտի ըլլար մեր այս ակնարկը խոս-վաճույզ դարու մը վրա, եթէ շփանոթանայինք լրիվ բոլոր այն խավերուն և հոսանքներուն, որոնք կտիրեին օսմանյան մայրաքաղաքի հայ համայնքի ծոցին մեջ:

Դրսեցինք և ներսեցինք միջև մղվող խուլ պայքարը շէր միայն, որ Պոլիսը կայե-կոծեր այդ դարուն, ինչպես ալեկոծեր էր ան-կե առաջ ալ և պիտի ալեկոծէր նաև հետա-գային մինչև մեր օրերուն հասնելով. և ոչ ալ խրտուամներ, որոնց տեղի կուտային գաղա-ռն Պոլիս խուժող հայերը:

Ասոնցմէն բացի, Պոլսո հայ գաղութը այ-լազան խավեր և հոսանքներ ուներ իր ներսը: Երևելիներու այն դասը, որ Ժէ դարուն բա-ցադիլ դեր կկատարեր Պոլսո հայ կյանքին մեջ, խոջաներն էին, ինչպես առհասարակ քիչ մը ամեն տեղ այդ դարուն ըլլա Պարս-կաստանի հայ գաղութին և Թուրքիո հայ գա-վառներուն, ըլլա զանազան այն վայրերուն մեջ, ուր առևտրական կայքեր հաստատու-էին հայերը: Կարելի է ըսել հայ խոջաներու դարն էր այդ դարը:

Խոջա պարսկերեն բառ է և պարսիկ լեզվի մեջ բազմաթիվ իմաստներ ունի: Ան կնշա-նակե, օրինակ, տեր, ուսուցիչ, հարուստ, ներքինի: Թուրքերեն լեզվի մեջ ան գործած-ված է նաև տանուտեր, էֆենդի, աղա, քեհյա, վաճառական, փաթթողավոր, ակնաւոր անձ, ծեր, կախարդ, ձեռնածու, դարմանող, ժողովրդական պատմիչ նշանակութեամբ, ինչպես ցույց կուտան բառարանները, մինչ հայոց մեջ խոջա բառը որդեգրված է առա-վելապես իր վաճառական իմաստով: Ըստ Աճառյանի, բառը հայոց մեջ գործածվիլ սկսած է ԺԳ դարին, և մտած է նաև ազգա-նուններու կազմութեան մեջ, ինչպես խոջա-բեգ, խոջադադե, խոջամալի, խոջամիր, խո-ջապապ, խոջաջան, խոջասար, խոջիխան³⁸⁴: Վաճառականի իմաստով է, որ բառը գոր-ծածված է հետևաբար ըլլա Պարսկաստանի հայ գաղութին, ըլլա արևմտահայկական և Պոլսո մեջ: Արեւելյան Եվրոպայի հայ բար-թառնի մեջ է գլխավորաբար, որ «խոջան»-ն գործածված է հարուստ նշանակութեամբ ալ, մինչ «խոջանալ» հարստանալ կնշանակե նույն բարթառնի մեջ, իսկ «խոջութիւն»-ը հարստութեան իմաստն ունի³⁸⁵:

«Խոջա» մակդիրը Թուրքերը իրենք ևս կու-տային հայ վաճառականներուն: Բայց ուշա-գրավ է, որ ան հայ կամ որեւէ քրիստոնյայի տրված պարագային, տարբէր ուղղագրու-թեամբ կգրվեր: Արդարեւ, բառը մինչ իր պարսկական ուղղագրութեան մեջ խավաջա ձևն ուներ, քրիստոնյաներու տրված ժամա-նակ հոջա ձևով կգրվեր: Այս վերջին ձևով կհանդիպենք, օրինակ, այն գրութեանց մեջ, զորս Դանուբի հրամանատար բայրաք-դար Մուստաֆա փաշա, հետագային մեծ-վեզիր, ուղղած է Մանուկ բեյ Միրզայանի, որ իր մտերիմ բարեկամն ալ էր³⁸⁶:

«Խոջա»-ներու բազմիցս կհանդիպենք աղ-բյուրներու մեջ ամբողջ այդ դարուն: Կամե-նիցի Ավետման եկեղեցւո շինութեան աշակ-ցողներուն մեջ կգտնենք 1597-ին Ուլու խոջա որդի Տոնուշի: Բայց առավելապես Զուլայի և Պարսկաստանի հայ խոջաներն էին, որ աշ-բառու պիտի դառնային Ժէ դարու սկիզբին:

Այսպես, երբ 1604 թվականին Զուլան ըն-դունեց իրանի շահնշահը, «Արաքսի ափից մինչև Խոջա-խաչիկի փառավոր ապարանքը, ուր պիտի իջնէր շահը, փութած էին գորգեր և մետաքսագործ ու ոսկեհուռ դումաշ կտորներ, իբրև «փիանդազ», և դրանց վրայով քայլում էր իրանի տերը: Խոջա խաչիկը ոսկի մատու-ցարանի վրա ոսկու կույտեր ընծայաբերեց շահին. և նրա օրինակին հետևեցին մյուս խո-ջաները»³⁸⁷: Այնուհետև խոջաներու ամբողջ շարան մը պիտի հայտնվէր շահերու տիրա-պետութեան տակ:

Համբավավոր հայ խոջաներ ունեցած է այդ դարուն նաև Փոքր Ասիան: 1610 թվականին Երուսաղեմի հայոց վանքին պարտույց բարձ-ման մասնակցելու հրավիրված են Հայեպ գտնվող «անուանի խոճայս և վաճառա-կանս»³⁸⁸, իսկ հանգանակութեան մասնակ-ցողներուն մեջ կհիշվին Ախիջան, Ավետ, Ղա-րիբջան, Միրզե, Սիրար, Փիլյար և Փոլատ մանեցիները, Առաքել, Ավետիք, Զաքարե, Ոսկան, Սաֆար, Սուքիաս և Փանոս ջուղայե-ցի խոջաները, ինչպես նաև Չեխիջան Բադի-շեցի, Թումաջան Ամոնցի, Բադոասար Ուռ-հայեցի, Մագսուտ: Պետրոս կամ Պետիկ և Վանտին հայեպցի խոջաները և ուրիշներ:

Հայ խոջաներ նշանավոր դարձած են դա-նազան հայ գաղութներու մեջ ալ: Խոջա Նա-հապետը, օրինակ, 1687-ին հայկական տպա-րանի համար հատուկ տեղ կհատկացնէ Ամստերդամի իր սեփական տան մեջ: Մի-մեռն Լեհացին Զուլայեցի հայտնի խոջա Հաբիմի կարգադրութեամբ է, որ կարտագրե

³⁸⁴ Հ. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», Բ, Երևան, 1944, էջ 526:

³⁸⁵ Տե՛ս մեր «Արեւելյան Եվրոպայի հայ բարթառը» անտիպ աշխատությունը:

³⁸⁶ Բովսարեստի պատմության թանգարան, Մանուկ բեյի ֆոնդ, վավերագիր թիվ 26 428:

³⁸⁷ Ան, «Հայոց պատմություն», Գ, էջ 242:

³⁸⁸ Միմեռն Լեհացի, «Ռեզեդուսիոն», էջ 278:

կվովի մեջ հին ոսկեփորիկ մը: Զուգայեցի խոջա Սահրադենց Շերխանը 1685-ին հայ տպարան կհիմնե Վենետիկի մեջ: 1688-ին Հնդկաստանի մեջ կհիշվի հայ վաճառական խոջա Քալանթարը, որ առևտրական պայմանագրով կնքած էր անգլիացիներուն հետ:

Ժէ դարու Պոլսո հայ խոջաներուն մեջ եղան դեմքեր, որ տասնյակ տարիներ տիրական դեր կատարեցին: Առևտրական գործերու մեջ հարստացած հայեր էին մեծ մասամբ, որոնք տակավ սեղանավորները կդառնային օրվան թուրք երեւելիներուն: Անոնք էին, որ կօշնեհին նյութապես այս կամ այն փաշային, կօծանդակեին անոր վերելքին, իրենց կարգին օգտվելու համար հետո անոնցմէ: Անգամ մը, որ փաշան կհասներ դիրքի, հայ սեղանավորը ինք ևս դիրք կստեղծեր իրեն ու կստանձներ տեսակ մը միջնորդի դեր:

Հայ սեղանավորները ուրեմն քացառիկ հեղինակութիւն ստեղծած էին իրենց համար երկրին մեջ, գավառներէն մինչև Պոլիս³⁸⁹:

Պետութեան մեջ իրենց համար ստեղծած դիրքին շնորհիվ, հայ խոջաները հեղինակութիւն կդառնային նաև ազգային գործերու մեջ, և իրենց կոնակը տված իրենց փաշային, իրենց կամը կպարտադրեին ազգին: Անոնց կամքով է, որ պատրիարքները կուգային Աթոռ, կամ կհեռանային Աթոռէն: Իր ծոցին մեջ տեղի ունեցող խլրտումները Պոլսո հայ գաղութը մեծ մասամբ պարտական է օրվան ազդեցիկ հայ խոջաներուն:

Ժէ դարու Պոլսո հայ խոջաներուն մեջ կհիշվին խոջա Ռուհիանը³⁹⁰, երզնկացի խոջա Հովսեփը և որդին խոջա Հովհաննեսը³⁹¹, խոջա Դավիթը³⁹² և դեռ շատ ուրիշներ: Անոնցմէ ամենէն նշանավորը խոջա Ռուհիանն էր սակայն, որ, ինչպես տեսանք, դարը արկածող տագնապներու ընթացքին, քացառիկ դեր կատարեց Պոլսո հայ գաղութին մեջ: Նվազ աչքառու չէր խոջա Դավիթը: 1662-ին գրված ոտանավորի մը մեջ, զոր Երեմիա Չելեբի նվիրած է խոջա Դավիթի և անոր զավկին Գրիգոր Չելեբիի, գովքը կրնն ապարանքի մը, զոր կառուցած են անոնք:

«Մեծ տուն էր սա խոնայ Դաթին,
Որ հրկիզեալ ընդ քաղաքին,
Հանգեալ և ինքն ի մէջ գործոյս,
Որ ոչ ետես զյաւարտ սոցիւն:

³⁸⁹ Ան, «Հայոց պատմութիւն», նորագոյն շրջան, Ա մաս, Երևան, Պետհամհրատ, արականութիւյ, 1926 թ., էջ 53:

³⁹⁰ Առաքիլ Դավրիթեցի, էջ 242—245:

³⁹¹ Դարաւաղեցի, էջ 361:

³⁹² Հրաւաղ Ասատուր, «Կ. Պոլսո հայերը և իրենց պատրիարքները», էջ 100:

Իսկ միամօր որդի նորին,
Զքնաղ Գրիգորն Չելեպին,
Աւարտեաց զսա վայելչապէս,
Շնորհաւորեալ առքիլ զբարին»³⁹³:

Ժէ դարուն Պոլսո հայ խոջաներու կեդրոնը կգտնվեր խոջա խանի մեջ: «Ամենայն վաճառականք հայերը շատե կան անդ յամենայն աշխարհաց»³⁹⁴:

Խոջա խանը հրոճարակ եղավ 1660 թվականի հրդեհին. բայց ան կիսաքանդ վիճակի մեջ երկար ժամանակ դեռ կմնար³⁹⁵:

Հայոց պատմութիւնը մեզի ցույց կուտա, թէ հայ ժողովուրդի ճակատագրին են ենթարկված հաճախ իր բոլոր խավերն անխտիր: Եղած են դժնդակ պահեր, որ թշնամին խտրութիւն չէ դրած դասի և խավի միջև, իր կեղեքումները, հայաժանքներն ու նախճիրները տարածելով բոլորին վրա: Հայ ժողովուրդն է հանդիսացած անոր միակ թիրախը: Եվ զարմանալի չէր, որ հայ ժողովուրդի մեծ ճիգերուն և պայքարներուն մեջ մաս առնէր նաև հայ ունեւորը, հին մեծատուններն ու խոջաներն սկսյալ ավելի նոր օրերու քաղքենին, հայ ժողովուրդի լայն զանգվածներու կողքին ըլլա՛ր՝ անոր մղած մեծ պայքարին մեջ ալլազան թշնամիներու դիմ:

Արդարեւ, այն հարուստներու կողքին, որոնք դիզել միայն ստրկած են, և լուսմայափոխներու և վաշխառուներու քովն ի վեր, որոնք գիտցած են տգրուկի պես ծծել լուկ, ունեւորներու դաս մը ևս եղած է, որ զորավիճ կանգնած է ազգին կարիքներուն: Բարերարներու շարանը, զոր հայ ժողովուրդի պատմութիւնը կցցե մեր դեմը, ապշութեան կմտնէ հաճախ մեզ: Միշտ չէ, որ անշուշտ հայրենասիրական ժեստեր են ազգին ընծայված բոլոր այդ բարերարութիւնները: Բայց քիչ չէ և անոնց թիւը, որոնց միակ խթանը հայ ժողովուրդին սատարելու մտահոգութիւնն եղած է:

ԺԶ դարու հայ տաղասացներն մեկը, Հովսեփ Սեբաստացին, հետևյալ կերպով կիդեալացնէ խոջա խոջորը, որուն պատմութիւնը «Յայսմաւուրք» մը ընդօրինակված էր.

«Հայ գիտուն մարդ գարմանալի
Չէ տեսեալ յո՛ք ժամանակի.
Որ քէ հազար բան մա խօսի
Հագարէն մէկ բան դալատ չունի.
Նւ հոգեսէր մարդ և բարի,
Պարկեշտ կացօք ըստ օրինի,
Նւ ընչաւէտ առաքինի,
Առատածնոն ի պարգևի:

³⁹³ Երեմիա Չելեպիի «Ստամպոլոյ պատմութիւն», Բ, Վիեննա, 1932, էջ 741:

³⁹⁴ Դարաւաղեցի, էջ 168—169:

³⁹⁵ «Հայաստանի կոչնակ», 1927, էջ 845:

Փոքր անձն մարդ է ճանդիսի,
 Խելոյն արագ իմաստիւ լի,
 Հագրեալ է խիստ արի,
 Չկարէ մարդ տալ պատասխանի...
 Շատ ուսմիկ մարդ է յոռի,
 Կասնն նմա քէ չէ բարի
 Կամապաշտիցն յամառի
 Եւ անգիտաց յիմար թուի.
 Իսկ յիմաստնոցն նա գովի,
 Խոջա Խրդոր մեծաբնի»³⁹⁶:

Ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյան, մեք-
 րերելով Հովասափի այս տողերը, դիտել կու-
 տա. «Ներդրի մեք Հովասափր անձնավորում
 է արևմտահայ միջավայրում դիրք ստացած
 խոջաների իդեալական տիպարը: (XV—XVI
 դարերից ի վեր այստեղ խոջաները նշվում
 են որպես ազդեցիկ հայ ուսններ և տանու-
 տերներ, եկեղեցու ու վանքի վերանորոգողներ
 ու նվիրատուներ, գրչագրերի պատվիրատու-
 ներ, և այլն: Իրենց ձեռքն առնելով հանրա-
 յին գործերի ղեկը՝ հաճախ նրանք մեծաբ-
 րում են որպես «խնամակալը ընդդէմ այլազ-
 գեաց»: Հավանորեն նրանց մեք կային այն-
 պիսիները, որոնք իրոք անդրապառնում էին
 եկեղեցու և ժողովրդի նվաստացած վիճակին
 և երազում նրանց բարվոք ապագան»³⁹⁷:

Խոսելով հայ խոջաներու մարդասիրական
 ժեստերուն և այդ ժեստերուն շնորհիվ անոնց
 ձեռք ձգած հեղինակութեան մասին, Անասյան
 կգրն իր կարգին. «Իսկ ինչպիսի՞ փոխհարա-
 բերութիւններ դոյութիւն ունենի առաջավոր
 դիրքերում գտնվող բուրժուազիայի և ժո-
 ղովրդական զանգվածների միջև: Բազմաթիվ
 փաստերի լույսի տակ հնարավոր է ճիշտ
 պատասխանել նաև այս հարցին: Խոջայու-
 թիւնը իր ձեռքում ունենալով ազգային
 կյանքի ղեկավարութիւնը, անմիջական
 շփման մեք էր հայկական զանգվածների լայն
 խավերի հետ և ազդեցութիւն էր ձեռք բերել
 շնորհիվ այն բանի, որ գիտեր իր տնտեսա-
 կան ուժեղ դիրքն ու անսահման կարողու-
 թիւններից որոշ տոկոս ի սպաս դնել հայ
 համարակական կյանքին: Նրա ներկայացու-
 ցիչներն իրենց ազդեցութեան շնորհիվ կարո-
 ղանում էին, օրինակ, օգնութեան հասնել ժո-
 ղովրդին, երբ տեղական ճնշումների շարժն ու
 սահմանը անցնում էր»³⁹⁸:

Անասյան հետո կշարունակէ. «Հայ խոջա-
 ները գիտեին նաև հաճախ օգնութեան հասնել

ժողովրդին՝ մեծ աղետների ժամանակ և հա-
 սարակական կարիքների դեպքում, ինչպես
 էին, օրինակ, հաճախակի կրկնվող թուրք-
 պարսկական պատերազմների առիթով գերե-
 վարվող հայերի գնումն ու ազատագրումը,
 ժողովրդի բոլոր դասերի վրա ծանրացող ազ-
 գային տուրքերի, — ինչպես էին, օրինակի հա-
 մար, Երուսաղեմի վանքի անհատնում պարտ-
 քերը, — պարբերաբար մաքրումը, և այլն:

Արևմտահայ բուրժուազիայի առաջավոր
 հատվածը՝ խոջայութիւնը գիտակցում էր հայ
 զանգվածների մեք հեղինակութիւն վաս-
 տակելու և իրեն հենարան ստեղծելու ան-
 հրաժեշտութիւնը, քանի որ դրանով նա հող
 էր պատրաստում, որպեսզի անհրաժեշտու-
 թեան դեպքում ժողովրդական լայն խավերը
 ոտի կանգնեն իր դրոշի տակ»³⁹⁹:

Պոյտ գաղութի տարեգրութիւնները ևս
 կվստան հայ խոջաներու նման ժեստերով:
 Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցվո նորո-
 գութեան, 1627-ին, կօժանդակեն, օրինակ,
 շատերը օրվան հայ խոջաներին, ինչպես
 կպատմէ Դարանաղեցին. «Այլ և աշխարհա-
 կան տանուտէր աշխատաւորն են՝ այսոսիկ.
 Պոյսոյճի խոճայ Աստուածատուրն Տիվրիկցի.
 Ակնցի խոճայ Վահրատն. Տիվրիկցի խոճայ
 Վահրատն. մահտեսի Կարապետն. մահտեսի
 Աղաղարն. Ակնցի մահտեսի Բուլաֆն. Բակ-
 լաճի մահտեսի Ղաղարն. Քիրաճճի խոճայ
 Յոհաննէսն. խոճայ Պարօնլուսն. խոճայ Փամ-
 պուխն և իւր եղբայր խոճայ Կիրակոսն. Տէր
 Յակոբի եղբայր խոճայ Նահապետն. Ուլուն
 Փանոսն. խոճայ Պահատուրն. խոճայ Մար-
 գարն. Նուրումէնց խոճայ Յակոբն և տիրա-
 ցու Պօղոսն. և այլ բազում օգնականք սո-
 ցա»⁴⁰⁰:

1656-ին Ղալաթի մեք կազմված և նորոգ-
 ված Ճաշոցի մը հիշատակարանը կըսեն, թէ
 Ս. Լուսավորիչ եկեղեցվո «մեծաշուք իշխան-
 ներն ու երեսփոխաններն են. խոճայ Դանիէլ,
 խոճայ Մկրտիչ, խոճայ Սողոմոն, խոճայ
 Քրիստոստուր, խոճայ Եկոտիար, խոճայ Մու-
 րատ, խոճայ Եղիա»⁴⁰¹:

Արդ, խոջաներու այս դասը, ժէ դարու
 տազնապններուն միջոցին, կհանդիսանա ղե-
 կավար խավը Պոյտ հայ գաղութին:

(Շարունակելի)

³⁹⁶ Մենարոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձե-
 ոագիր 6273, էջ 237:

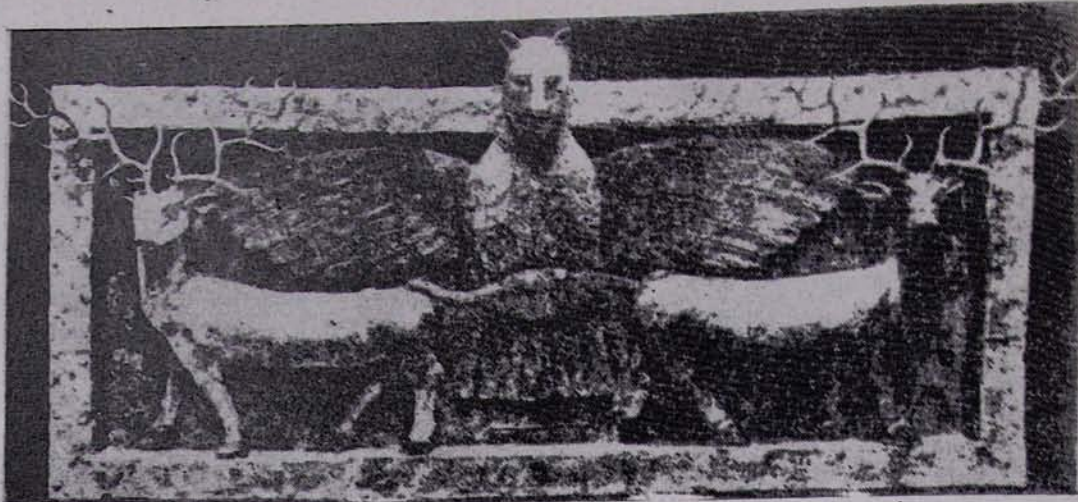
³⁹⁷ Ա. Հովհաննիսյան, «Դրվագներ հայ ազատագրա-
 կան մտքի պատմութեանից», Բ, Երևան, 1959, էջ 38:

³⁹⁸ Հ. Ս. Անասյան, «Ինչպէս աշխատութիւնը, էջ 80:

³⁹⁹ Անդ, էջ 82—83:

⁴⁰⁰ Մելիք Սասունը, «Երեքդարյան պատմութիւն...»,
 էջ 58:

⁴⁰¹ Բաբգեն ծայրագոյն վարդապետ Կյոլեւեբյան,
 «Կոլոտ Հովհաննէս պատրիարք», Վիեննա, 1904,
 էջ 120:

Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԽՈՍՈՒՄ ԵՆ ՏԱՊԱՆԱԶԱՐԵՐԸ

1. Բնավ չէի մտածում, թե այս տողերը կգրեի, երբ 1962 թվականի ամռանը լուսանկարել էի տալիս մի քանի տապանաքարեր, որոնց պատկերները հրապարակվում են այստեղ: Այդ ժամանակ պարզապես ցանկություն ունեի միայն մի քանի խիստ հետաքրքրական, մի քանիսն էլ գեղարվեստական բարձր ճաշակով մշակված հին պատկերաքանդակների լուսանկարներն ունենալ, լույս իջրե սիրող մեր ժողովրդի գեղարվեստական գործերի, որոնք այս ու այն տեղ դրված, ընկած կամ հավաքված են առանց հոգատարության, ենթակա փչացման և կորստի:

Այս ցանկությունն իմ մեջ առաջացել էր դեռ 15—16 տարի սրանից առաջ, երբ գործի բերմունքով այդ քարերը տեսա: Ասել, թե մինչ այդ նման քարեր էլ չէին պատահել ինձ, չի կարելի: Ես էլ, ինչպես և ուրիշներն ինձ նման, շատ նկարաքանդակ տապանաքարեր էի տեսել, երբեմն մի քանի թույլ կանգ առել այս կամ այն քարի մոտ, դիտել և անցել, առանց իմանալու, թե տեսածս ի՞նչ է, կամ քանդակագործն ի՞նչ է ցանկացել ներկայացնել: Նախօրոք ընտրածս տապանաքարերը նկարահանելն առիթ եղավ լուսանկարելու նաև մոտակայքում գտնվող այս կամ այն քարերը, որոնք հետաքրքրական էին թվում, առանց որևէ ծրագրի, կամ հատուկ ընտրություն: Հետո, տանը, և՛ ցերեկը, և՛ գիշերը ճրագի լույսի տակ, խոշորացույցի օգ-

նությամբ, սկսվեց, այսպես ասած, ուսումնասիրությունը ձեռք բերվածի: Աշխատում էի հասկանալ, թե ի՞նչ են ասում այդ քարերն իրենց վրայի նկարներով: Զգում էի, թե դրանք կարևոր բաներ են եղել և՛ մեռնողի և՛ նրա մերձավորների համար, որ այդքան մեծ աշխատանք թափելով, թերևս և մեծ ծախքով, կարևոր են համարել զծագրել լեռնաքարի, հաճախ չեղուտ բազալտի վրա: Զգում էի, որ այն, ինչ որ դժվարանում էի հասկանալ, իր ժամանակին հասկանալի է եղել ինչպես քանդակողի, քարի լեզվով ասած՝ կազմողի, այնպես էլ ժամանակակից մարդկանց համար:

Աստիճանաբար, ձեռքիս տակ եղած սահմանափակ թվով նկարաքանդակներն իրար հետ համեմատելով, եկա այն եզրակացության, որ տապանաքարերի վրայի նկարները մինչև այժմ մեզ անհայտ կաշեոր տեղեկություններ են տալիս հին, անցած գնացած ժամանակների մարդկանց կենցաղի, հավատալիքների և այլ բազմատեսակ խնդիրների մասին, այնպիսի բաներ, որոնց մասին որևէ պատմագիր չի գրել և թերևս չէր ցանկացել, կամ արժանի չէր համարել գրել: Մի խոսքով թվում էր, որ ձեռքիս տակ են մի մեծ և անմասն դրքի հատուկեմտ թերթիկները:

2. Այժմ աշխատեմք բացատրել նկարաքանդակների իմաստը: Անհրաժեշտ եմ համարում սկզբից ևեթ նշել, որ նկարների նյութն անծանոթ և արտասովոր լինելու

պատճառով, բացատրությունները տրվում են վերապահությամբ:

Մեր ձեռքի տակ եղած 10 նկարներից 4 հատը՝ № № 1, 2, 3, 4, պետք է համարել մեռելի հուղարկավորության պատկերացում: Այդ նկարների իմաստը հասկանալու համար անհրաժեշտ է վերհիշել այդ բառի հին իմաստը, որը հին ուղղադրությամբ գրվում էր «յուղարկաւորութիւն» և նշանակում էր «յուղի արկանել», մեռելին ճանապարհ դնել: Եվ սակայն, այդ նկարներից որևէ մեկի մեջ էլ մեր հասկացած ձևով մեռել, այսինքն մարդու անշարժ մարմին՝ դիակ չկա: Նկարների մեջ ցույց տրված բոլոր մարդկային կերպարանքներն էլ կենդանի են և, շատ թե քիչ, շարժման մեջ: Թող տարօրինակ ընթացքով, թե ամենաշարժուն դեմքը մեռելին է ներկայացնում, մի դեպքում խոյի (նկար 4), իսկ մնացած դեպքերում ձիու վրա հեծած, որով ընդգծվում է, որ գնացողը, հեռացողը, այսինքն հանգուցյալը նա է, իսկ մնացած մարդիկ ուղեկցում են, կամ թե հանդիսատեսի դերում, նստած են (նկար 1):

Շարունակելով գննությունը, կենկատենք, որ 3 նկարներում մեռելները ներկայացված են իբրև երեսներ և միայն մի դեպքում (նկար 1)՝ իբրև ծեր, երկար մորուքով մարդ: Թվում է, թե երեք երեսային կերպարով ներկայացված մեռելները իրականում երեսներ չեն եղել, այլ հասակավոր մեռելների սիմվոլիկ պատկերացումը երեսային կերպարով, որով նկարի կազմողը, կամ կազմել տվողները, ցանկացել են ցույց տալ, թե մեռնողը երեսային նման անմեղ մեկն է եղել: Թե իրոք այդ երեսների նկարները սիմվոլիկ են և ոչ թե իրական, կարելի է հաստատել այն հանրատարած սովորությամբ, որ մեղ մոտ գոյություն ունի նաև ներկայումս, ըստ որի երեսային մահվան վրա համարյա թե ուշադրություն չի դարձվում, ուր մնաց, որ նրա գերեզմանի վրա նկարաքանդակ տապանաբար դրվի: Չեմ կարծում, որ միջին դարերում այդ առթիվ ավելի սրտցավ վերաբերմունք եղած լինի: Երկրորդ՝ երեսային նկար ունեցող երեք տապանաքարերից միայն № 2-ի վրա երեսան ոտք ունի, իսկ № 3 և 4 նկարներում ոտքեր չկան, և ավելին, № 3 քարի վրա ոտքերի տեղում փորագրված է ինչ որ խոպուպիկների նմանությամբ քանդակ: Արդյոք դրանով կազմողը չի ցանկացել ամպ ցույց տալ: Ահա՛մա ենթադրություն է: առաջանում, որ շորս հեծյալ ննջեցյալների նկարներով էլ, կազմողները, տվյալ ժամանակի հասկացողությամբ: մեռելների հոգիներն են ցանկացել ցույց տալ: Այն խնդրում № 4 քարի վրա ցույց տրված մեծահասակի նկարն էլ միացյալ են երեսների: նկարներին չափ նվազա-

ռով, որ նկարում ուսերից ցած եղած մասը վերից վար իջնող գծերով է պատված, և, հավանաբար, կազմողը ցանկացել է մարմնի և զգեստների թափանցկությունը պատկերել:

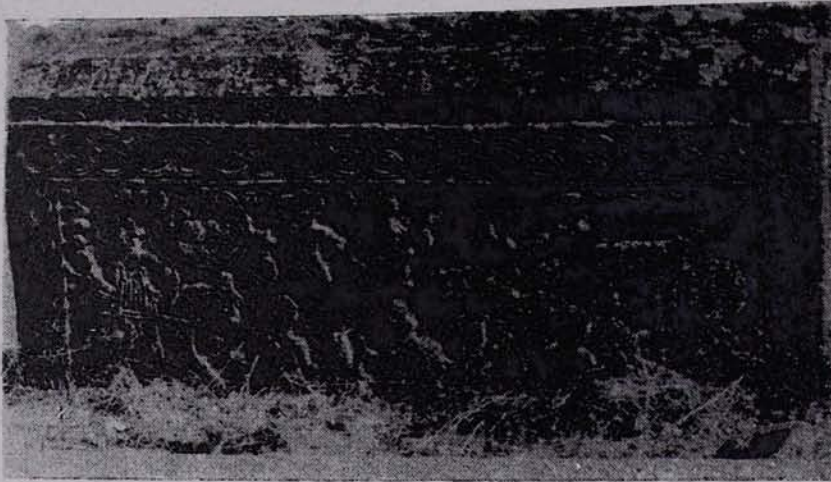
Այն հարցը, թե արդյոք միջնադարում հավատում էին հոգիների գոյությանը, թվում է, թե առարկության առիթ տալ չի կարող: Այդ առթիվ բավական է միջնադարյան գրականության նույնիսկ թուուցիկ ծանոթությունը: Ուրիշ հարց է, թե որքա՞ն ճիշտ է արված ենթադրությունը, որ վերը նշված շորս նկարներում էլ ննջեցյալների հոգիներն են ցույց տրված: Այդ ենթադրությունը կարող է հերքվել միայն հակառակն ապացուցող նյութեր հայտնաբերվելուց հետո:

3. Վերը հիշեցինք, որ մեր ձեռքի տակ եղած նկարներից շորսը հուղարկավորության տեսարաններ են: Այդ եղրակացության իբրև կոնկրետ հիմք գտնում ենք № № 1 և 2 նկարաքանդակներում, որտեղ ցույց է տրված նաև այն նպատակակետը, որին ձգտում է և հուղարկավորվում ննջեցյալի հոգին, իսկ մնացած երկու դեպքերում (նկար 3 և 4) հուղարկավորությունը հասկանալի է նկարների մոտիկ կամ հեռավոր նմանությամբ, բայց առանց կոնկրետ նպատակակետի պատկերացման: Հիշյալ № № 1 և 2 տապանաքարերն էլ գտնվում են Սիսիանի շրջանի Ուղ գյուղի հին գերեզմանատանը, Որոտանի աջափնյա ցեղության մեծ բերդի տակ:

Նախ խոսենք № 1 նկարի մասին, որը բարդ կառուցվածք ունի, հետաքրքրական է և միևնույն ժամանակ տարօրինակ: Նկարում ցույց է տրված մի մեծ սենյակ (ձախ կողմում պատ, աջից դուռը և օճորից կախված զանազան իրեր), որի մեջ երկշար նստած են, ետևի շարքում երեք հոգուց բաղկացած երաժշտախումբը (աշուղներ), գլխներին «չալմա», հագներին երկար շորեր, երկար մորուքով, ձեռքներին և ծնկների վրա իրենց երաժշտական գործիքները: Դրանց դիմաց, առաջին շարքում շորս հոգի, նույնպես նստած, ձեռքի տակ խմիչքի անոթներ: Եթե շինեին նկարի աջ և ձախ ծայրերին քանդակված նկարները, կարելի էր կարծել, որ մարդիկ հավաքվել են ուրախ ժամանցի համար, մանավանդ որ դռան առաջ մտնող ոչխարն է ցույց տրված: Սակայն պատկերը փոխվում է, երբ դիտողի ուշադրությունը կենտրոնանում է նկարի աջ և ձախ ծայրերին եղած քանդակների վրա: Դրանցից ձախ կողմինը այն մեծահասակ հեծյալն է, որի մասին վերը հիշեցինք: Այդ նկարի պայմանական լինելու մասին գրել ենք: Նույն պայմանականությունը ցույց տվող, վերից վար իջնող գծերը նկատվում են և ձիու վրա (վզին և գլխի ետևի մասում): Ուշագրավ հանգամանք է, որ

ձին սանձ շունի, ինչպես այդ ցույց է տրված ձիու քանդակ ունեցող մյուս նկարներում. բացի այդ, ձիու ետևի մասը ցույց չի տրված և այն տպավորություն է ստացվում, որ հեծվորը և հեծյալը ետևի պատի միջից են դուրս գալիս: Այս բոլորը միասին վերցրած, մեզ բերում են այն եզրակացության, որ նկարում ոչ թե կենդանի հեծվոր և հեծյալ են ցույց տրված, այլ նրանց միացյալ խրտվիլակը: Այս կարծիքը կամ եզրակացությունը հիմնավորվում է այն փաստով, որ այդ զույգը թուրքիկ ամրացված է պատի մեջ խրված

կարող, որովհետև քանդակագործը (կազմողը) պահպանում է համեմատական շափը նույնիսկ տարածության մեջ (համեմատել առաջին և երկրորդ շարքերում նստած մարդկանց դեմքերը): Բացի դրանից, այդ դեմքը կանց դեմքերը (ցածի մասում) կախված է օդում դուրս մեջ (ցածի մասում) կախված է օդում և առանց մարմնի: Մեծ երևակայություն չի պահանջվում հասկանալու համար, թե ի՞նչ է ներկայացնում այդ բարձրաքանդակը: Դա է նկարների մեջ ընդունված ձևավորումն է հին նկարների մեջ ընդունված ձևավորումն է արևի, իսկ արևը պաշտամունքի առարկա է եղել հնում շատ ազգերի նման նաև մեզ մոտ:

Նկար 1

ցցին: Այս հանգամանքը ուղղակի ընդգծված է նկարաքանդակի մեջ: Քնականաբար հարց է առաջ գալիս, թե այդ իրական հանդեսում պայմանականորեն ներկայացված ձիավոր ննջեցյալը, կամ նրա հոգին ի՞նչ նպատակով է ցույց տրված, և ո՞ւր է գնում նա (մեռածը), որովհետև և՛ ձիավորի ձեռքի և՛ ձիու ոտքի շարժումները առաջընթաց են ցույց տալիս: Այդ հարցերի պատասխանը մենք կգտնենք, եթե ուշադրություն դարձնենք քարի աջ կողմում, դուրս մեջ քանդակված նկարին, որը նույնպես պայմանական է: Այդ, մարդու դեմքի նմանությամբ կլոր քանդակում փորագրված են տարբեր ուղղությամբ ձգվող նեղ շերտեր կամ գծեր, որոնց դասավորությունը տալիս է մարդու աչքերի, քթի, բերանի և բեղերի պատկեր: Թե այդ քանդակով նկարի կազմողը չի ցանկացել իսկական մարդու դեմք ցույց տալ, այլ միայն դրա նմանությունը, ապացուցվում է նրանով, որ այդ դիմանկարը իր շափով մոտ երեք անգամ ավելի մեծ է, քան նկարում ցույց տրված մարդկանց դեմքերը: Այստեղ սխալ լինել չի

Այսպիսով կարելի է եզրակացնել, որ մեռելի հոգին դեպի արևելք, դեպի հորիզոնից նոր բարձրացող արևն է գնում: Նաև կարելի է եզրակացնել, որ № 1 տապանաքարի վրայի նկարաքանդակն ամբողջությամբ ներկայացնում է հնում մեռածի հիշատակին նվիրված մեկն այն հավաքություններից, որոնք կոչվում են յոթնօրեք, քառասունք, տարելից, որոնց ժամանակ տրվում էր հոգեհաց, իսկ տվյալ դեպքում և ներկայացում՝ երաժշտությամբ:

№ 1 նկարի մեջ կան մի շարք մեծ ու փոքր իրեր, որոնց ի՞նչ լինելը դժվար է որոշել: Դրանցից ամենամեծը, որ տեղավորված է ձիու գլխից վերև, նման է երկաթի օղակի մեջ առնված գլուղական հին, երկանիվ սայլերի անիվի, որը շինվում էր ամբողջական, կամ մի քանի, իրար կցված հաստ տախտակներից: Թերևս հանգուցյալը արհեստով փայտագործ է եղել...

4. Մեր հավաքածուի մեջ ամենակարևոր և ամենաարժեքավոր տեղերից մեկը զբաղվում է № 2 նկարը, թե՛ իր իմաստով և թե՛ կարևոր հայտնություններով: Բարեբախտաբար այդ

տապանաքարը արձանագրություն (տապանագիր) ունի, որը հեշտ վերժանելի է և կարելի է տեղեկություններ է տալիս: Դրանից իմանում ենք, որ տապանաքարը շինված է 1574 թվականին, քարի ձևավորման վրա աշխատել են երկու հոգի՝ քանդակագործ (կազմող) Կարդաշը և տապանագիրը գրող Սիմավոն երեցը: Պակաս կարևորություն չունի նաև այն տեղեկությունը, որ այդ ձևի տա-

աման: Ձիավորի ձեռքին բռնած իրը գինով լի թաս է: Երեխայի նմանությամբ պատկերված ննջեցյալի, կամ նրա հոգու ձեռքին: գինու թաս բռնելու հանգամանքը մենք գտնում ենք նաև № 3 և 4 նկարաքանդակներում, որի բացատրությունը կտրվի հետո: Իսկ ինչ վերաբերում է այդ անոթը գինու թաս համարելու մեկնաբանությանը, դրա հիմնավորումը կարելի է տեսնել № 3 նկարում, որտեղ նույն

Նկար 2

պանաքարերը կոշվել են ձիաքար, մինչդեռ ցարդ ձիաքար կոշվում էին ձիու նմանությամբ ձևավորված քարերը: Բերենք այդ տապանագիրը, իր ուղղագրությունը պահպանելով. «Սն Կարդաշս կազմեցի ձիայֆառս Դանջին թվն ՌԻԳ Սիմավոն երեց գիրեց»:

Այս գեղեցիկ և ճաշակով կազմված խորհրդավոր նկարը, ըստ կազմողի (քանդակագործի) մտահղացման, ինչպես վերը հիշված է, ներկայացնում է մեռածի (Դանջի) կամ նրա հոգու հուղարկավորությունը, և դրա կետ նպատակին: Նկարի ձախ (ըստ քարի դիրքի՝ արևմտյան) կողմում պատկերված է մեռածի հոգին մանկան նմանությամբ, ձիու վրա հեծած: Ձիու կողքից, իր ոտով, մատաղացու ոչխարն է գնում, իսկ առջևից՝ ուղեկցողը, կամ հուղարկավորողը, խմբի մեծ ու փոքր անոթներով (երևի գինի և օղի պարունակող) և ձեռքին մի կտոր, նախշուն իր, որը կամ հաց է (մատնաքաշի նման), կամ որևէ

անոթի համանման ձևակերպումը ցույց է տրված և՛ ձիավորի և՛ ձախից առաջին՝ գինու կուժը տանող ուղեկցողի ձեռքերում:

Առայժմ անհասկանալի է ձիավորի հետ կապակցություն ունեցող երկրորդ իրը, որ ձիու փորկապի տակից օձաձև բարձրանում է վեր և ապա հորիզոնական ձև ստանալով անցնում է հեծյալի ազդրի տակով և վերջանում օձի զլխի նմանությամբ: Այդ իրը կարելի էր և օձ համարել, բայց դա ոլորված հաստ թոկի է նման (թելերն երևում են խոշորացույցի օգնությամբ):

Մարդու հասակից էլ բարձր երկարավիզ անոթով, որը գինու կուժ ենք համարում, № 2 նկարը բաժանվում է երկու մասի: Նկարի աջ, ըստ քարի տեղադրության՝ արևելյան մասում ցույց է տրված մի բարդ խորհրդանիշ, դեպի որն ուղղված է ձիավորի ընթացքը: Այդ խորհրդանիշը ներկայացնում է կենտրոնում մի թևատարած արծիվ, կանգնած մեր քարե

բերականեր) կրկնվում է մեր թվագրությունից առաջ երրորդ հազարամյակի կեսին պատկանող մի ամբողջ շարք քարից, բիտումից և այլ նյութերից կերտված հուշարձանների վրա: Որովհետև այդ խորհրդանիշի նկարագրությունը բավարար չէ կատարված, կաշխատենք այդ անկը մեր հասկացած ձևով: Նկարի կենտրոնում մի թևատարած արծիվ է, երկաթալիք մարդու դեմով, աչքերը կիսախուփ, կարծես խոր մտածմունքի մեջ: Արծիվը Կանկերով բռնել է աջ ու ձախ կողմերում հանգիստ կանգնած եղջերուների պոչերը: Եղջերուները գլուխները թեթևակի դեպի արծիվ կողմը դարձրած, կարծես հրամանի են սպասում: Դժբախտաբար վերոհիշյալ նկարագրություն հեղինակը խորհրդանիշի իմաստը չի տալիս, և դրանով (ասածով) այն տպավորությունն է ստացվում, որ նա այդ նկարը հասկանում է իբրև արծիվ որսի մի տեսարան: Վերոհիշյալ գրքից բերված քաղվածքը երկու կարևոր հարցեր է շոշափում. մեկը խորհրդանիշի ժամանակն է՝ երրորդ հազարամյակի կեսերը, մեր թվագրությունից առաջ, մյուսը տարբերականների մասին է: Ահա այդ տարբերականներից մեկն ենք համարում շատ ուշ՝ է դարին (մ. թ. ա.) վերագրված, էլամում հայտնաբերված սալի վրայի քանդակը, որի մեջ հետևյալ տարբերությունները կային. էլ-Օբեյդի խորհրդանիշի համեմատությամբ, էլամի քանդակում արծիվ երկու կողմից եղջերավոր կենդանիներ են, բայց ոչ եղջերուներ, և ցույց են տրված մարմնի միայն առաջին կիսով չափ, և այն էլ վազբի մեջ և ոչ կանգնած դրությամբ: Արծիվը կանգնած է ոչ թե եղջերուների պոչերի վրա, այլ «վիշապ»-ներին նմանող մի կենդանու վրա: Այսպիսով մենք տեսնում ենք միևնույն խորհրդանիշի դարգացումը, երրորդ հազարամյակի կեսերից մինչև է դար (մ. թ. ա.): Ահա այդպիսի դրությամբ այդ խորհրդավոր էմբլեման մենք գտնում ենք Սյունյաց երկրի Ուլ գյուղում և այլուր, քրիստոնեական շրջանի ԺԶ դարում: Մի՞թե սա զարմանալու բան չէ: Իսկ թե ինչու, ե՞րբ և ի՞նչ ճանապարհով է անցել այդ խորհրդանիշը մեր երկիրը, դրանք հարցեր են, որոնց պարզաբանումը շատ ժամանակ կպահանջի և մեր նյութից դուրս է: Բայց քանի որ այդ խորհրդավոր

խորհրդանիշը ԺԶ դարում փաստորեն մեզ մոտ (գոնե Սյունիքում) հավատալիքի առարկա է եղել, փորձենք ըստ մեր կարողության մեկնաբանել դրա նշանակությունը, և ինչ ավելի բացատրություն ձեռքի տակ չունենալով:

Նախ պետք է հիշել, որ այդ խորհրդանիշը կազմվել է մի երկրում, որտեղ, ի շարս այլ կուլտուրական հնագույն օջախների, մարդկային միտքը, շատ վաղ ժամանակներից սկսած, զբաղվել է բնության դադանիքների և մասնավորապես երկրի լուսատուների և նրանց շարժումների ուսումնասիրությամբ, մի խոսքով աստղաբաշխությամբ:

Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր տարբերականներում էլ, մեզ հետաքրքրող խորհրդանիշի կենտրոնական դեմքը արծիվն է, որի պատկերացումը շուրջ շուրս հազար տարվա հնություն ունի: Ի՞նչ կարող է պատկերավորել արծիվը, եթե ոչ մի էակ, որը վեհ է, մեծ և հզոր: Նա սավառնում է երկրից վերև, ամպերից էլ վեր, հաճախ անտեսանելի, և կարծես իշխում է երկրի վրա: Սրանից դժվար չէ եզրակացնել, որ այստեղ պատկերված է տիեզերական ոգին, որը ղեկավարում է տիեզերական մարմինների հակընթաց (կենտրոնաձիգ և կենտրոնախույս) ուժերը: Այդ ուժերը պատկերված են արծիվ երկու կողմից ցույց տրված սպասողական դրությամբ, կամ սրբնթաց վազող ուժեղ կենդանիների նմանությամբ: Այդ կենդանիները պատկերներում տարբեր են, մի տեղ եղջերուներ, էլամում՝ եղջերավոր կենդանիներ, իսկ Ուլում՝ ձիու և եղջերավոր մի կենդանու նմանությամբ: Այդ տարբերությունը կարևոր հանգամանք չէ, կարևորը դրանց ընդհանուր հատկությունն է՝ ուժը և սրբնթացությունը: Խորհրդանիշի բացատրությունը լրացնելու համար մնում է էլամի և Ուլի տարբերականներում արծիվ ոտքի տակ ցույց տրված վիշապի նմանություն ունեցող նկարի մեկնաբանությունը տալ: Հանրահայտ է, որ մեր սակավաջուր երկրում, հեթաթենքում աղբյուրները (ջուրը) հաճախ հիշատակվում են դրանց ակունքները պահպանող վիշապների զուգակցությամբ: Իրականում հեթաթենքի այդ հիշատակությունները հաստատվում են Արագածի և Գեղամա լեռների մի շարք աղբյուրների ակունքի մոտ հայտնաբերված քարակերտ վիշապների (ձկան նմանությամբ) առկայությամբ: Զուրը (աղբյուրը) թե՛ իրականում և թե՛ այլաբան-

բերվել: Նման քարերի վերջին օրինակներից մեկն ենք համարում Ուլի գերեզմանատնից անհայտացված տուֆակերտ քարը, որից, ըստ երևույթին, օգտվել է № 2 նկարաքանդակի կազմող կարգաշը: Նաև ենթադրում ենք, որ հիշյալ տուֆակերտ քարն ուրիշ տեղից է բերված եղել: Մահարձանների նման տեղափոխությունների փաստեր կան հնուց և թե՛ մեր օրերում:

¹ Համեմայն դեպի մենք այն կարծիքին ենք, որ այդ խորհրդանիշը ԺԶ դարում չէ փոխառված Միջագետքից, այլ նախքան քրիստոնեական կրոնը մուտք գործելը Հայաստան, նույնիսկ մեր թվագրությունից առաջ, և սերնդից սերունդ անցնելով, իբրև հավատալիքի մի առարկա, պահվել է, հավանաբար կորցնելով իր իմաստը: Սրանից եզրակացնում ենք, որ նման քարեր, տարբեր դարերում քանդակված, կարող են գեղեկ հայտնա-

նորեն կենդանության, կյանքի նշան է: Թվում է, որ սխալված շենք լինի, եթե չրի և վիշապի այսպիսի զուգակցությունից եզրակացնենք, որ քանդակի լեզվով խորհրդանշում պատկերված է իբրև կյանքի նշան:

Խորհրդանշի մեջ (էլամի և Ուրի տարբերակներում), արծիվը կանգնած է վիշապի վրա: Եզրակացնում ենք, որ նկարաքանդակում այդ նշանակում է տիեզերական ոգու իշխելը կյանքի վրա, հետևապես և՛ երկրի վրա:

Այսպիսով գալիս ենք այն եզրակացության, որ № 2 տապանաքարի նկարը իսկապես մի քանակի է հիշյալ խորհրդավոր խորհրդանշի տարածումը մեզ մոտ (գոնե Սյունիքում) հասկանալու համար, և դրա հավատարմիք լինելուն: Հետևապես և հասկանալի է և այդ (№ 2) նկարաքանդակի իմաստը, այսինքն,

նպատակին: Այս նկարաքանդակը մի քանի առավելություններ ունի նման բովանդակությամբ ունեցող մյուս նկարների նկատմամբ: Նախ՝ ավելի բազմամարդ է, որով հնարավորություն ենք ստանում գաղափար կազմելու հուղարկավորությանն սպասարկող ծառայող դասակարգի մեջ գոյություն ունեցող որոշ շերտավորման մասին. երկրորդ՝ այստեղ հանդես է գալիս և կանացի սեռը (ձեռամբարձ, ձիու գավակից վերև), և վերջապես, նկարներում ցույց տրվող ենթադրական առարկաներից մեկի ի՛նչ լինելու մասին (գինի խմելու գավաթ), ձիավորի և առաջին սպասավորի ձեռներին:

6. Մեր ձեռքի տակ եղած նկարաքանդակների մեջ № 4-ը մենք համարում ենք ամենաարժեքավորը, թե՛ նկարի կազմության (կոմ-

Նկար 3

Դանդիի հոգին գնում է, կամ հուղարկավորվում է դեպի այդ խորհրդավոր տիեզերական ոգին, մատաղով և հոգեհացով հանդերձ: Մնում է նշել այս նկարում պատկերված մի կարևոր մանրամասնություն ևս, որը կարող է վրիպել դիտողի ուշադրությունից: Դա ձիավորի (հոգու) աջ ձեռքի լայն շարժումն է, զուգակցված գլխի շարժմանը և ձեռքին բռնած գինու գավաթին (դրա մասին արդեն հիշել ենք), որով, կարծես, մեկնող հոգին «մնաս բարև» է մաղթում մնացողներին:

5. Մեր հավաքածուի № 3 նկարը մեռածի հոգու նույն հուղարկավորությունն է ցույց տալիս, դեպի արևելք², առանց նշելու կետ

պողիցիա) և թե՛ քանդակի կատարողական արվեստի տեսակետից: Նկարի մեջ ցույց տրված մարդոց և կենդանիների դասավորությունը, նրանց աղառ և անբռնազրոսիկ ու տրաֆարետի կանոններով շկանշկանդված շարժումները հիանալի են և գրավիչ:

Նախ հայտնենք այդ քարի տեղը: Դա գտնվում է Անդեղակոթ գյուղի (Սիսիան) վե՛րին հանգստարանում, գյուղի ծայրին, դեպի Սիսիան տանող խճուղու ձախ կողմի բարձունքի վրա գտնվող բրգածե դամբարանի հարավային՝ գյուղահայաց՝ կողմում³: Այդ քարն ուսումնասիրված չէ: Հավանական է, որ

² Նկարաքանդակը քարի հյուսիսային ճակատին է փորագրված, այդ պատճառով էլ, եկեղեցու հարավային

պատի մեջ տեղավորվելուց հետո, հուղարկավորության ընթացքը հակառակն է ցույց տալիս:

³ Լուսանկարը տեղավորված է այս հոդվածի վերջում:

վրան, քարաքոսի տակ արձանագրություն հայտնաբերվի, որից թեև իմացվի տարեթիվը և քանդակագործի անունը:

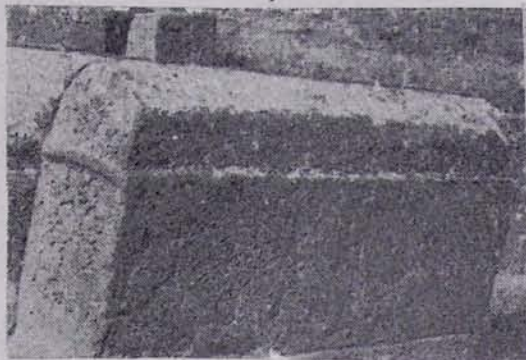
Ցավում ենք, որ նկարն ավելի պարզ չէ, ուստի բավականապես եղածով, փորձենք հասկանալ նկարի ի՛նչ լինելը և դրա իմաստը:

Նկարից այն տպավորությունն է ստացվում, որ զործողության վայրը մի ժայռապատ, թեք լեռնալանջ է կամ ձորալանջ: Ձախից, մի ժայռի տակ, կանգնած է մի մարդ (որին հովիվ ենք համարում), աջ ձեռքին՝ ծայրը կեռ մի երկար փայտ, որը նման է հովիվի ցուպի, ձախ ձեռքին բարձր բռնած ունի մի իր, որը նմանեցնում ենք հնում գործածվող ձիու փայտաշեն թամբին գլխավայր պահված: Այդ մարդու առաջ կանգնած է սանձը բերնին մի ձի՝ չուլը վրան դրած: Զիտց աջ, բառասմբակ վազող ձիու նմանությունամբ, մի այծ է սլանում: Թե դա իրոք այծ է և ոչ թե ձի, երևում է նրա ցցված պոչուկից և կոտոշներից: Վազող այծից աջ, ձորալանջն ի վեր մագլցում է երկարավիզ մի մեծ խոյ: Այդ կենդանու խոյ լինելուն ապացույց է նրա հետևից կախված մեծ ու ծանր դմակը և այծի կոտոշների նմանությունն ունեցող երկար պողերը: Խոյից աջ, ժառերի մեջ հանդարտ քայլում է մի ուրիշ այծ: Խոյի մեջքին հծած է գլխի երկար մազերն ուսին իջած, թեթևակի դեպի աջ թեքված մի մանուկ՝ նկարի կենտրոնական դեմքը, որին մենք համարել ենք անուշիկ հոգին: Մանկան աջ ձեռքին բռնած մի իր կա, որի ի՛նչ լինելը պարզ չէ: Ենթադրում ենք, որ դա էլ, № № 2 և 3 նկարներում ցույց տրված հոգիների նմանությամբ, ձեռքին գինու թաս է բռնել: Այդ ենթադրությունը հաստատում է մանկան (հոգու) աջ կողմում տեղավորված գինու երկարավիզ մեծ անոթը: Մանկան ճանապարհին, ձախից, կանգնած է ձեռքերը դեպի վեր բարձրացրած մի կին, որի ձախ ձեռքին մի իր կա բռնած, իսկ դեպի մանուկը ծալված աջը դատարկ է: Կնոջ նկարից աջ, քիչ վերև, ժայռերի մեջ հանգիստ կանգնած է երրորդ այծը:

Այս, ըստ ամենայնի գեղեցիկ ու բացառիկ նկար կազմողը երեխ ցանկացել է ներկայացնել ձորալանջում արածող այծ ու ոչխարի հոտը, վերջիններից, իբրև ներկայացուցիչ, վերցնելով միայն խոյին, իսկ այծերին գերադասել է նրանց մարմնի բարեձևության և պլաստիկ շարժումների պատճառով, որը և կատարված է մեծ վարպետությամբ:

Այս նկարն իր կազմությամբ բոլորովին տարբերվում է հուդարկավորություն ներկայացնող մյուս նկարաքանդակներից: Չկա մեռելին, կամ նրա հոգուն տանող ձին, չկան հուդարկավորություն սպասարկողները, մատաղացուն, խմիչքի անոթները և այլն: Դրան-

ցից միայն գինու մի մեծ կուժ կա, այն էլ առանց սպասարկողի: Կան ինքը, մեռնողի հոգին, և իբրև կենտրոնական դեմքերից մեկը՝ մի կին, և իբրև կողմնակի անձ՝ հովիվը: Խացի այդ, նկարի տեղը ոչ թե անորոշ մի վայր է, կամ սենյակ, այլ բաց բնության մեջ արածող հոտի արոտավայրը:

Նկար 4

Այս արտասովոր նկարի իմաստը հասկանալու համար պետք է դիմել ժողովրդական հավատալիքներին: Նկարի մեկնարանության այդ սխեման ընդունելու դեպքում, մեր առաջ բացվում է, կազմողի պատկերավոր մտահղացմամբ, բարի լեզվով արտահայտված մի գողտրիկ, սրտաշարժ պոեմա: Բացատրենք մեր հասկացածը:

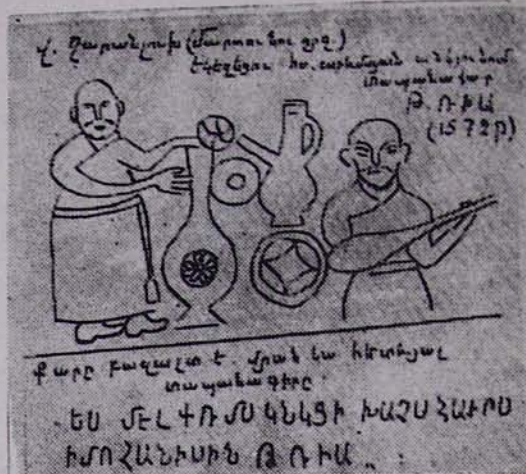
Ըստ ժողովրդական հավատալիքի, որը դեռևս բոլորովին մոռացված չէ, մեռածի հոգին, մահից հետո, մի առժամանակ դեռևս չի հեռանում երկրից. նա երևում է իր մերձավորներին երազներում, և որ զվաճվորն է, սիրում է կարոտով թափառել իր սիրած տեղերում, հեծնել իր սիրած ձիուն և այլն: Այս հավատալիքն իբրև հիմք ընդունելով և նկատի առնելով նկարում ցույց տրված մարդկանց, անասունների և որոշ իրերի տեղադրությունը, դիրքը և շարժումները, ստանում ենք հետևյալ պատկերը:

Վերջացել են թաղումը և դրա հետ կապված ծիսակատարությունները: Այդ է ցույց տալիս հուդարկավորների բացակայությունը, պատից կախված դատարկ սալակները և գինու կուժը՝ առանց սպասարկողի: Թաղմանը և հոգեհացին սպասարկող ծառաները գնացել են իրենց գործին: Դրանցից, նոր վերադարձած հովիվը, ցուպը ձեռքին, պատրաստվում է ձին թամբելու, ժայռերի արանքում ցրված հոտը հավաքելու և խնամելու համար, երբ հայտնվում է մեռածի թափառական հոգին: Նա հանգիստ չունի, շտապում է իր սիրած տեղը, ժայռապատ սարալանջը, որտեղ իր հոտն է արածում: Արդեն այդտեղ է որդե-

կորույս մայրը, որ իր վիշտը մեղմելու համար, որդու սիրած տեղն է եկել: Մեռածի հոգին, գալի՝ իր մայրն շտապելով, ցատկում է սիրած խոյի գավալը, որը խրտնած, լեռնալանջն ի վեր է մագլցում: Վախեցած փախչում է հոգու ճանապարհին պատահած առաջին այծը: Հոտի մեջ առաջացած այս իրարանցումը գրավում է հովվի ուշադրությունը, և նա մի պահ զարմացած, մնում է անշարժ, ձիու թամբը ձեռքին բարձր բռնած: Մայրը տալիս է որդուն ավանդությանը ընդունված գինու բաժակը (մոր աջ՝ որդու կողմն ուղղած՝ ձեռքը դատարկ է): Մեռածի հոգին բաժակը բարձրացրել է կենդանի մնացածների կենացը կամ ի նշան հրաժեշտի, № 2 և 3 զարդաքանդակների նմանությամբ:

7. Հուղարկավորության ծեսերի հետ մոտակա աննշխարհ ունի հանգուցյալի հիշատակին տրվող հոգեհացի սովորությունը: Այդ բովանդակությամբ, բազմաթիվ տարբերակներով, նկարաքանդակ տապանաքարեր կան մասնավորապես Մարտունու շրջանի Վերին Դարանլուխ գյուղի ավերված եկեղեցու շուրջը: Դրանցից մեկի նկարը, վերցված իմ ճանապարհորդական հուշատետրից, իբրև նմուշ ցույց է տրված № 9 նկարում: Այդ քարը գտնվում է հիշյալ եկեղեցու արևմտյան կողմում, և հատկապես ընտրված է վրայի քանդակի պարզության և թվագրով տապանագիր ունենալու պատճառով: Ծապանագիրը հետևյալն է. «Սա Մելքումս կանկնեցի խաչս հաւա իմո Հանխին քվ Ռիւ»: Թվականը մեր թվագրությամբ կլինի 1572: Առաջին տպավորությունն այն է, որ այստեղ ինչ-որ թյուրիմացություն կա: Մեղքումը հիշատակում է, որ իր հոր հիշատակին այս խաչն է կանգնեցրել, բայց տապանագիր կրող քարը խաչ, կամ մեր հասկացողությամբ խաչքար չէ, այլ սովորական մի տապանաքար: Սակայն նկատի ունենալով, որ տապանաքարերի վրա քանդակվում են դրանց տակին թաղված անձի հիշատակության և պարծանքի արժանի գործերը, պետք է հետևենք, որ այդ տապանաքարի տակ թաղված Մելքումի («ես Մելքումս») հիշարժան գործը հոր գերեզմանի վրա խաչքար կանգնեցնելն է, որը և պիտի լինի տապանաքարի մոտեցրումը:

Նկարի մեջ ցույց տրված երկու անձնավորություններից ձախակողմյանը, մեր կարծիքով, ինքը Մելքումն է: Աջակողմյանի ինչ լինելը պարզ է. դա երաժիշտ, սազ ածող, հավանաբար և երգող աշուղին է ներկայացնում: Ուշադրության արժանի է այդ երկուսի միանման, պարսկական տարադի հագուստը: Այդ տարազը մինչև վերջերս էլ գործածական էր Իրանում, և հավանական է, որ այժմ էլ գործածության մեջ է: Սովորաբար տնից,

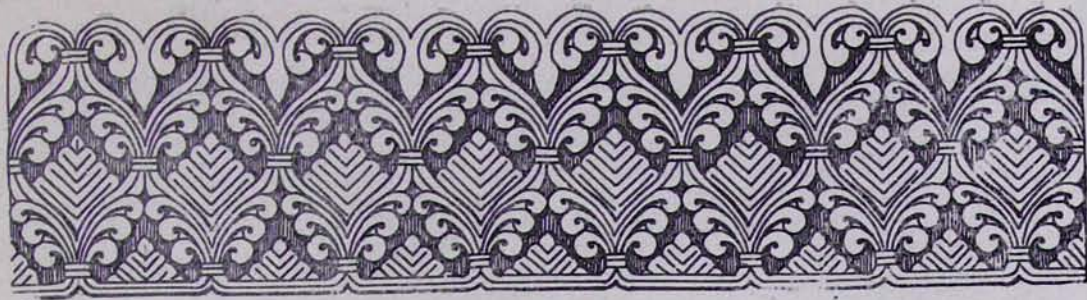

Նկար 5

կամ գործատեղից դուրս գալիս, դրա վրայից հագնում են «աբա»: Նկարի մեջ ցույց տրված անձանց առանց արայի և գլխարաց լինելը ցույց է տալիս, որ նրանք տան մեջ են: Ուշագրավ է, որ երկուսն էլ կիսով չափ ածիլված, բարակ բեղեր ունեն, իսկ իբրև մորուք՝ Մելքումը մի փունջ մազ ցածի շրթունքի տակ, իսկ երաժիշտը՝ ծնոտի տակ բարակ շերտով: Նրանք մագլերի հարդարման այս տարազը հակապատկերն է Ուզի, Անգեղակոթի և հատկապես Մնգուրի ձորի (Գորիսի մոտ) վանքի տապանաքարերի վրա պատկերված դիմանկարների հաստ ու երկար բեղերի և սեպածե մորուքների:

Այս նկարում ցույց տրված գլխավոր անձի՝ Մելքումի՝ զբաղմունքը որոշ չափով կարելի է որոշել: Համենայն դեպս նա աղնվական չէ, եթե ոչ կհիշեր իր ցեղաբանությունը, և ոչ էլ շատ հարուստ մեկը, որովհետև սպասարկող անձնակազմ չկա. դրանց փոխարեն ինքն է ոտքի կանգնած, պատրաստ սպասարկելու Բացի այդ, բավարարվել է իր սպասվող հյուրերին մի սազ ածողով միայն զբաղեցնելու: Հավանաբար նա միջին կարողության տեր վաճառական է, կամ նստակյաց զբաղմունք ունեցող մի արհեստավոր: Նրա նստակյաց զբաղմունքն ընդգծված է մարմնի պարարտությամբ: Մելքումի վաճառական, կամ արհեստավոր լինելն ավելի ևս անառարկելի կլինի, եթե նկատի ունենանք նրա բնական վայրի՝ Վերին Դարանլուխի՝ Սելիմի լեռնանցքով ընթացող տարանցիկ առևտրական ճանապարհի վրա իբրև մի հանգուցային կետ լինելու հանգամանքը, որին ապացույց է այդ կետում գտնվող նման նկարաքանդակներ ունեցող տապանաքարերի շատությունը:

(Շարունակելի)

Հ. ԵՂԻՍԱՋԱՐՅԱՆ

ԲՋՆԻԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ԲՋՆԻ ԳՅՈՒՂԻ ՄՅՈՒՍ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Բջնի գյուղը Հայաստանի հնագույն և նշանավոր բնակավայրերից է. այն տարածվում է Հրազդանի ձորում՝ գետի աջ ափին, ալժմյան Հրազդանի (Ախտալի) շրջանում՝ պատմական Հայաստանի Այրարատյան նահանգի Վարաժնունիք գավառում, հանդիսանալով Վարաժնունյաց իշխանների նստավայրը և պաշտոնական ամուր հենակետերից մեկը:

Պատմական աղբյուրներում Բջնի գյուղը հիշատակվում է և դարից: Հնագիտական հետազոտություններն էլ ցույց են տալիս, որ այնտեղ բնակություն է եղել և դարից դեռ շատ դարեր առաջ:

Ղազար Փարպեցի պատմիչը, խոսելով և դարի հայ-պարսկական պատերազմների մասին, տեղեկացնում է, որ երբ հայկական բանակը, հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ դառնում էր Շիրակում, սպասելով դաշնակիցների զորքերի դաշտին, Վահանը խորհուրդ էր տալիս հույս չդնել օտար՝ հունաց, հռոմեացոց օգնության վրա, այլ սեփական ուժերով դեմ կանգնել թշնամուն: Ղեկավար զորականները և ավագանի իշխանները հավանություն են տալիս Վահանի այդ խորհրդին և ուխտում են մինչև արյան վերջին կաթիլը իրենց սեփական ուժերով դիմադրել պարսիկներին, միաժամանակ նպատակահարմար համարելով իրենց այդ ուխտը հաստատել երդմամբ: Ապա զորաբանակում եղած Աթիկ անունով մի քահանա առաջ է մատուցում Ավետարանը՝ երդվելու համար: Փարպեցին ասում է, որ այդ

քահանան Բջնի երեւելի գյուղից էր. «Եւ մատուցեալ յառաջ սրբոյ քահանային, որում անունն էր Աթիկ, որ էր ընդ նոսա ի բանակին, այր բանիրուն բանիւ և խորհրդապահ սրտիւ, յերեւելի գեղջէն, որ կոչի Բջնի...»¹:

Հաջորդ տեղեկությունը Բջնիի մասին վերաբերում է է դարին: Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին, խոսելով հայոց Նոր կաթողիկոսի և Հովհան վարդապետ Մայրավանեցու փոխհարաբերությունների մասին, Մայրավանքի տեղը մատնացույց է անում «ի ծործորս լերինն ամրոցին Բջնոյ»²:

Ժ դարի կեսերին Պահլավունիները ժառանգելով Վարաժնունիքը, Բջնին դարձնում են իրենց ոստանը և պաշտպանական ամուր հենակետերից մեկը, որի ընթացքում ավելի զարգանում, ընդարձակվում և բարգավաճում է այն: Մխիթար Այրիվանեցու վկայությամբ, Բջնին վերաշինում է Վասակ Պահլավունին՝ Գրիգոր Մագիստրոսի հայրը. «Իսկ Մոնոմախն, որ կալաւ զԳագիկ թագաւորն՝ ետ զիշխանութիւն երկրիս Գրիգորոյ Մագիստրոսի... Սա է որդին Հոլում Վասակայ՝ շինողին Բջնոյ...»³:

Պահլավունիները հիմնում են նաև Բջնիի վանքը, դարձնելով այն իրենց հոգևոր կենտ-

¹ Ղազարայ Փարպեցւոյ «Պատմութիւն հայոց» և «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», Թիֆլիս, 1908 թ., էջ 264:

² Յովնանու կարողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 79:

³ Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ «Պատմութիւն հայոց», Մոսկվա, 1860 թ., էջ 58—59:

րոնը. իսկ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը, Սմբատ-Հովհաննես շահնշահի հրամանով, Բջնիի վանքը հաստատում է որպես եպիսկոպոսանիստ վայր՝ իր հատուկ թեմով-վիճակով, ինչպես այդ մասին վկայում է վանքի հարավային պատի վրա փորագրված հետևյալ արձանագրությունը. «Թ. ՆՁ. (1031), Շնորհին Աստուծոյ այս հրամանը է իմ՝ Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի և Սմբատայ շահնշահի, որ հաստատեաց զեպիսկոպոսարան ի Բջնի բաղաբի զՍուրբ Աստուածածինս՝ հիմնարկեալ կատարեաց Գրիգոր իշխանաց իշխան, որդի Վասակայ. և տուաւ վիճակ ի Սուրբ Աստուածածինս ի Փոշահանից մինչև ի Նիգ. և Դիւատուն... և Աղստե. և տուաք գաւազան և Սուրբ Նշան և Աթոռ. Արդ՝ եթէ որ խափանել ջանայ զԱթոռս կամ յայլ տեղիս փոխել, կամ զհողն յափըշտակել, կամ զաւանդ եկեղեցւոյս զողանալ՝ թէ եպիսկոպոսաց կամ իշխանաց ով որ հակառակի, նղովեսցի յԱստուծոյ և ի մէնջ, և ի ՅԺԸ. հայրապետաց, և արմատակի ջնջեսցի իշխանակն նորա յերկրէ, և անլոյծ կապեսցի: Եւ արդ՝ այս է բնական և առաջին սահմանահատ վիճակ և Աթոռ զոր հաստատեցաք արձանագրով և շրջաբերականաւ զսահմանահատ վիճակի սորա, որ է յարեւելից ի Մարգետոյ մինչև գետն Ախուրեան յԱնտոյ, և ի հիւսիսայինս յԱղստե... և որ հատանել ջանայ յայսմանէ ի միջոյ կամ յեղբրաց աւելի կամ մասն ինչ, զվերասացեալ ղպատիժս կրեսցէ և ի հանդերձելումն. ամէն»:

Ինչպես հետևում է այդ արձանագրությունից, Բջնիի եպիսկոպոսական թեմը ընդգրկում էր ընդարձակ գավառներ, Գեղամա ծովից մինչև Ախուրեան գետը, հյուսիսից մինչև Գուգարը նահանգի Զորոփոր կամ Կայենո գավառը, հարավից մինչև Վարաժնունիքի բուն սահմանը, որպիսի հանգամանքը վկայում է Բջնիի եպիսկոպոսական թեմի ուժն ու հեղինակությունը:

Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Ասորոց կաթողիկոսի թղթին գրած պատասխանում հիշվում է Բջնիի վանքի առաջին առաջնորդ Եփրեմ արքեպիսկոպոսի անունը:

Ըստ Վարդան Բարձրբերդցի պատմիչի, Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը, Սմբատ-Հովհաննես թագավորի հետ ընդհարվելուց հետո, 1029 թվականին, առանձնանում է Բջնիում, հյուրընկալվելով Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից⁴:

Ուշ ժամանակի պատմիչներն ու բանասերները Պետրոսի՝ Բջնիում գտնվելու ժամանակը նշում են 1035 թվականը, ուր նա մնացել է մեկ տարի և հինգ ամիս:

⁴ Մեծիմ Կարգանայ Բաճրբերդցոյ «Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861 թ., էջ 132:

Այդ նույն ժամանակներում Բջնիի վանքի առաջնորդ է հիշվում Հովհաննես եպիսկոպոսը, որը շատ հետաքրքիր մի արձանագրություն է փորագրել տալիս Կեչառիսի վանքի գլխավոր եկեղեցու հարավային պատի վրա: Կեչառիսի վանքը այդ ժամանակ հանդիսանում էր Պահլավունիների երկրորդ հոգևոր կենտրոնը. Վարաժնունիքում՝ Բջնիի վանքից հետո:

Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ, Սմբատ-Հովհաննեսի թագավորության ժամանակ (1020—1041), զելումների թագավորը արշավում է Հայաստանի վրա, գրավում Նիգ գավառը և հասնում «Մերձ ի յամուրն Բջնի», ուր գտնվում էր հայոց սպարապետ Վասակը: Նա Բջնիի ամրոցի պաշտպանությունը հանձնարարում է իր որդի Գրիգորին, իսկ ինքը բանակի գլուխ անցած շարժվում է թշնամուն ընդառաջ: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Սերկելի գյուղի մոտ, Քասախի աջ ձորանցքին, ուր պատահաբար, նետված քարից մահանում է Վասակը, «զոր յանգէտս սպանին ի Սերկելէ»⁵:

Այս Ուռհայեցին, նկարագրելով Գագիկ թագավորի ժամանակ (1042—1045) պարսիկների հետ տեղի ունեցած կռիվները, տեղեկացնում է, որ Վասակ Պահլավունու որդի Գրիգորը, իր զորքերի գլուխ անցած, Հրազդանի ձորում, Բջնի մեծ ամրոցին մոտիկ, հարձակվում է պարսից զորքերի վրա, ջարդում նրանց, գերի վերցնում թուրք իշխանին, իսկ կենդանի մնացածները փախչում են դեպի Պարսկաստան⁶:

Արիստակես Լաստիվերտացու վկայությամբ, Գրիգոր Մագիստրոսը Բջնիի ամրոցի բանալիները 1045 թվականին հանձնում է հունաց Կոստանդին Մոնոմախ կայսրին և դրանց փոխարեն ստանում մագիստրոսական աստիճան և մի շարք քաղաքներ ու գյուղեր՝ Միջագետքում և Միջագետքի ղրսությունը⁷: Այդ մասին հաղորդում է նաև Վարդան վարդապետը⁸:

Նույն Մատթեոս Ուռհայեցին տեղեկացնում է նաև, որ 1065 թվականին հայոց կաթողիկոս է օծվում Բջնեցի Վահրամ-Տեղ Գրիգորիսը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին, Վասակի թոռը⁹:

⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, «Ժամանակագրութիւն», Վարդապատ, 1898 թ., էջ 11:

⁶ Մխիթար Այրիվանցի, էջ 59:

⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 88:

⁸ Արիստակայ վարդապետի Լաստիվերտցոյ, «Պատմութիւն», Թիֆլիս, 1919 թ., էջ 61:

⁹ «Հաւարումն պատմութեան» Վարդանայ վարդապետի, լուսարանեալ, Վենետիկ, 1862 թ., էջ 99:

¹⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 155:

Բջնիի վանքը և Բջնի գյուղի մի

մասի ընդհանուր տեսարանը

Այդ նույնը հաղորդում է նաև Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը, ասելով, որ Տեր Խաչիկից հետո, 1065 թվականին, կաթողիկոս է օծվում Տեր Վահրամբ, վերանվանվելով Գրիգորիս, որը Գրիգոր Մազիստրոսի որդին էր՝ Բջնի քաղաքից. կոչվում էր Իմաստասեր, հմուտ էր քերականության, կատարել է բազմաթիվ թարգմանություններ՝ հունարենից և ասորերենից¹¹:

Սեաւ լեռան 1114 թվականի եկեղեցական երկրորդ համաժողովի որոշման համաձայն, ոչ ոք չէր կարող կաթողիկոս հաստատվել առանց Բջնիի, Հաղբատի, Տաթևի և Արտազի Թովմա առաքյալի վանքերի եպիսկոպոսների համաձայնության ու համաձայնության: Այդ հանգամանքը առավել մեծ շահով բարձրացնում է Բջնիի վանքի դերն ու հեղինակությունը Հայ Եկեղեցու գործերում: Դրան զուգընթաց, ընդարձակվում են նաև թեմի սահմանները՝ դեպի հարավ, ըստ որի Բջնիի վանքի առաջնորդը միաժամանակ համարվում էր առաջնորդ Դվնա կամ Այրարատա: Իսկ մատենագրական աղբյուրներում, ինչպես կտեսնենք հետո, Բջնին կոչվում էր ամրոց, դղյակ, քաղաք, բերդաքաղաք. սրբազան և աստուա-

ծապատեալ արհեստակոպոսն Տէր Յովհաննէս, որ ունէր զվերառեսութիւն այցեկականն դիտման քահանայականն դասու կատարողապետութեան Այրարատեան նահանգիս, նիստ կայանի ունելով զամուրն Բջնի»¹²: Ապա «Զտէր Մանուէլ՝ համբակ վերջին, յաջորդ Բրջնոյ ու Այրարատին»¹³: Մի ուրիշ տեղ՝ «Մանուէլ արքեպիսկոպոս Բրջնոյ և Արարատեան»¹⁴: Այնուհետև, «Ես Մատուր՝ ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, նախարար, վերակացու և առաջնորդ քաղաքիս Բջնոյ»¹⁵: «Ես Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Բրջնոյ և Արարատեան»¹⁶, և այլն և այլն:

Սեաւ լեռան երկրորդ ժողովից հետո, ոչ մի տեղեկություն չկա Բջնիի մասին, մինչև 1201 թվականը, երբ Զաքարյաններն այն ազատագրում են սելջուկներից: Այդ մասին հետևյալ կերպ է պատմում Վարդան վարդապետը. «Յաւուրս ժամանակաց այսոցիկ էին փառաւոր իշխանքն Զաքարէ և Իւանէ, որդիք

¹² Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Նրեան, 1950 թ., էջ 6:

¹³ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա., Նրեան, 1955 թ., էջ 51:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 162:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 421:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 422:

¹¹ «Պատմութիւն հայոց», արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, Թիֆլիս, 1909 թ., էջ 89:

Սարգսի... և զի արիագոյնք էին, յառաջեցին օր ըստ օրէ ի բարձ և ի պատիւ Եւ յաւուրս Թամարին առանել փառաւորեցան, և ետ նոցա զլօնէ, և ինքեանք քաջութեամբ իւրեանց Թափեցին ի Թուրքաց յուրմ բերդս և դաւառս ի սուղ ժամանակի... և ի վեց հարիւր յիսուն Թուին (1201) առին զԲջնի... բերդաքաղաքն»¹⁷:

Վարդան Բարձրբերդցին¹⁸ և Ստեփանոս Օրբելլան¹⁹ նույնպէս տեղեկացնում են, որ Զաքարյանները սելջուկներից գրավեցին Բջնի բերդաքաղաքը, 1201 թվականին:

Այդ մասին հանգամանորեն խոսվում է նաև Հաղարծինի վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցու գավթի արևմտյան մուտքի շրջանակի վրա փորագրված հետևյալ արձանագրության մեջ. «Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ այս մեր գիր յիշատակի է և արձան մշտնջենաւոր որդեաց մեծին Սարգսի, յազգէ Բագրատունեան՝ Իւանէի և Զաքարի, յորժամ նախախնամութիւն Աստուծոյ էհաս յարարածս և ետ նաւարառին տիրել սեփական ժառանգութեան նախնեաց մերոց՝ ետ ի ձեռս մեր յառաջ անառիկ դղեակն Անբերդ և զթագաւորանիստ քաղաքն Անի և ալյա զամուրն Բջնի, զՄարանդ, [Օ]ձ[ը] և Գաւազանք ի Թաւրէժ, զԿարնոյ քաղաք մինչև հլաթ... [և զԵ]-րուան, զՊարտավ մինչև ի Բելուկան և զայլ քաղումս իւրեանց սահմանաւն զոր աւելորդ համարեցաք յիշատակել...»:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայութեամբ, Զաքարն սպասալարի կողմից 1205 թվականին լոռի քաղաքում հրավիրված ժողովին մասնակցում էր նաև Բջնիի առաջնորդ Վրթանես եպիսկոպոսը:

Բջնիի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային մուտքի ձակատակալ քարի վրա փորագրված արձանագրութունից իմացվում է, որ եկեղեցին վերանորոգվել է 1209 թվականին. «Թվ. ՈՄԸ. Յաշխարհակալութեան քաջաց և յաղթողաց՝ մեծ շահնշահաց Զաքարէի և Իւանէի, որդւոց Սարգսի, յեպիսկոպոսութեան Վրթանէսի, ես՝ մեղուցեալ ծառայ Աստուծոյ Վահանս... շինեցի զիշխանականից մեծ եկեղեցին յանուն Սուրբ Աստուածածնին. և զայս Աստուածածինս նորոգեցի սալով, որ ի բնէ չէր սալած, և հաստատեցին ի տարին Ե. աւր ժամ ի տաւնի Սուրբ Մնեղեանն վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ. ով խափանէ զպատարազն՝ իմ մեղացն սլարտական է առաջի Քրիստոսի»:

¹⁷ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԺ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 138:

¹⁸ Նույն՝ տեղում, էջ 181:

¹⁹ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», արարեալ Ստեփանոսի Օրբելլան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս 1910 թ., էջ 391:

Վարդան Բարձրբերդցի պատմիչը, նկարագրելով Խորեզմի շահ Զալալեղդինի՝ Պարսկաստանից Հայաստանի վրայով դեպի Վրաստան կատարած արշավանքները, նախ տեղեկացնում է նրա զորքերի և Զաքարյան իվանների գլխավորությամբ հայ-վրացական միացյալ բանակի միջև 1225 թվականի աշնան սկզբներին Գառնի ավանի մոտ տեղի ունեցած՝ ձակատամարտի և իվանների պարտության մասին, ապա թշնամու առաջխառնված շրջադարձի գետի հովտով դեպի հյուսիս և Բջնի գրավումը նույն տարվա աշնան կեսերին:

ԺԳ դարի կեսերին, հայոց Կոստանդին կաթողիկոսին գրած թղթին հեղինակակից էին Բջնիի եպիսկոպոսներ Վանականը և Գրիգորը²⁰: Այդ նույն Վանական և Գրիգոր եպիսկոպոսները, Զաքարյան Շահնշահի իշխանությունում, հոգեւորական ձեռնադրելու կարգի մասին, փորագրել են տալիս Բջնիի վանքի հարավային պատի վրա, որը հետևյալն է. «Թվիս Հայոց Զ. (1251). Ազգմամբ և հրամանաւ Հոգւոյն Սրբոյ և կամաւ Կոստանդեայ կաթողիկոսի հաստատեցաք զխախտեալ կանոնս և եղաք աստ ծառայս Քրիստոսի՝ Տէր Վանական և Տէր Գրիգոր, որորմութեամբ նորա եպիսկոպոսք Բջնոյ... յիշխանութեան Մեծին Շահնշահի. զի յայսմհետէ մինչև ի կատարած շունի որ առնել կաշառաւք ձեռնադրութիւն վարդապետ ու երէց: Կատարիչք հրամանացս աւրհնին յԱստուծոյ»:

Այդ նույն ԺԳ դարի երրորդ քառորդի վերջերին, Սյունյաց միտրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելլանի կողմից հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Անավարդեցուն գրված դավանաբանական և կանոնական թուղթն ստորագրում է նաև Բջնիի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսը²¹:

Վանքի հարավային պատի երեսի վրա փորագրված՝ 1303 և 1306 թվականները կրող արձանագրութունները ինքնին ասպացույց են այն բանի, որ ԺԳ դարի սկզբներին շեն էր վանքը. «ՁՄԲ (1302). Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ ես Գրիգոր իշխան, որդի... Թոռն Դուսին...»: «Ենորհաւք նախախնամող Սուրբ Հոգւոյն ես Քոչաքչի և ամուսին իմ Խորիշահ միաբանեցաք Սուրբ Աստուածածնիս և տուաք արդիւնք հալալ յընչից մերոց. եւ սպասաւորք սորա՝ Տէր Յովհաննէս և Տէր Սարգիս՝ կարգեցին ի տարին Դ. աւր պատարաքել զՔրիստոս ի տաւնի Մնեղեան՝ Բ. Քոչաքչիս առնեն և Բ. Խորիշահին. ամէն. ԶՄԵ (1306)»:

²⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 295:

²¹ Ստեփանոս Օրբելլան, էջ 461:

Դրանից որոշ ժամանակ անց, 1318 թվականին Նդվարդում գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում Բջնին անվանվում է քաղաք²²։ Այդ հանգամանքը նույնպես մի կարեւոր ապացույց է այն բանի, որ այդ շրջանում Բջնին գտնվում էր շեն և բարգավաճ վիճակում։

Զաքարյանների տիրապետության շրջանում Բջնին ընդհանրապես, թե՛ ավանը և թե՛ վանքը, գտնվելիս են եղել շեն, զարգացած ու բարգավաճ վիճակում։ Այդ բանին որպես ապացույց կարող է ծառայել վանքի վրա փորագրված հետևյալ արձանագրությունը. «Յուսուղն անմահին Աստուծոյ, ես՝ Զաքարէ, որդի Սահիպ-գիւմանին և պարոն Խոշաբին, թոռն Արաբակ Աւագին՝ որդոյ Աթաբակ Իւանէի, վասն մեր երկար կենդանութեան և փրկութեան հոգոյ իմոյ՝ ի վեր կալայ որ ի Բջնի այլ մարդոյ տէրութիւն չլինի. և թողի դամէն հարկ՝ դամիրահարկն, զհարսանհարկն, զկովայ համարն, զկալաթաղարն, զսայլահարկն, զմահկանէն, աւտարականն քան զդամէն այլ իրր չտա, յաղման շառնն, որ յայսմհետէ մինչև յաւիտեան հաստատուն կայցէ արձանս իմ. եթէ որ խափանել ջանայ՝ յիմոց կամ յիմ զաւակաց կամ յաւտարաց, իմ մեղացն պարտական է առաջի Աստուծոյ»։

Սակայն Բջնին միշտ չի մնացել շեն ու բարգավաճ վիճակում, այլ, ինչպես Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրերը, ենթարկվել է մոնղոլների դաժան ասպատակություններին՝ ավերվել, կոտորվել և նորից վերաշինվել ու վերահաստատվել է։ Այդ մասին որոշակի հասկացողություն է տալիս վանքի վրա փորագրված մի արձանագրություն. «Թվ. Պէ (1358). Ի զարմէ երկուց հարազատաց՝ քաջաց և յաղթողաց Ամիրսպասալար Զաքարէի և Աթաբակ Իւանէի, ես, Աթաբակ Շահնշահ, որդի Աթաբակ Զաղայի... Աստուած խղճաց մեզ ու մեր հայրենիքս՝ զԲջնու բերդս ի մեր ձեռս բերեաց. վասն փրկութեան հոգւոյ և երկար կենդանութեան մերոյ կրկին նորոգեցաք զեկեղեցիս և զԲունիաթ արձանս վերստին հաստատեցաք զվիճակ, զվանք, զգեօղ, զսարի, զգաշտի հայրենիք... ու շինական, զործաւոր զինք են... զԱստուածածնա ծառայութեան ազատ և թաքսան արարին ի հարկէ և ի ծառայութենէ։ Տէր Վանական և սպասաւորքս խոստացան մեզ Յակոբայ տանին գիշերապաշտան առնեն։ Ով որ զմեր հաստատած արձանս խափանել ջանայ, դատի յԱստուծոյ և մեր մեղացն պարտական եղիցի»։

Սրանից շուրջ 28 տարի հետո, 1386 թվականին, Բջնիի վրա է հարձակվում Լանկ-Թամուրը, ավերում ու հրդեհում է այն, բնակիչների մեծ մասին կոտորում, մի մասին էլ զերի տանում. այդ ժամանակ սպանվում է նաև վանքի առաջնորդ Վանական վարդապետը։

Այդ մասին Գրիգոր վարդապետ Խլաթեցու (Սեբեհց) ձեռագիր «Գանձարան»-ի 1387 թվականին գրված չափածո հիշատակարանում կարդում ենք.

«... Մինչև ի Կարս արշաւեցին,
Ջերկիրս ամէն չալ արաւին...
... Զամուր տեղիս յաւար առին
եւ շատ ձերս գործեցին,
Յորոց և մի էր և Բջնին,
Որ էր Աթոռ երկուց պետին,
Զոր առին և Բանդեցին,
Չեպիսկոպոսն սպանեցին»²³։

Լանկ-Թամուրի կողմից Բջնին գրավելու և Վանականին սպանելու մասին պատմում է Սամվել Անեցին. «Ի սոյն ամի ՊԼԵ. (1386) թվին Լանկթամուրն կն ի Թավրիզ և ի Նախշուան՝ և անտի ի միում աւուր կալաւ մինչև ի Կարբի և Բջնի, ի Գառնի՝ Սուրմարի, ի Կոդը. և անտի զնաց ի Վրացտուն՝ և արար զազայ զՏփիսի քաղաք»²⁴։

Իսկ Թովմա Մեծոփեցին ասում է, որ Վանականը սպանվեց «յառնուլ Բջնոյ ի թագաւորէն Աղախու թաթարաց»²⁵։

Ժն դարի սկզբներին, Բջնիի առաջնորդ է հիշվում Մանվել արքեպիսկոպոսը, որի գրած Ավետարանը ստանում է երևանցի Հակոբ անունով մեկը և նվիրում Երևանի «Երկու-երեսնի» եկեղեցուն։ Այդ ձեռագրի հիշատակարանում Մանվելը միաժամանակ հիշվում է որպես առաջնորդ Այրարատա։ Մեջ ենք բերում այդ հիշատակարանի վերջին՝ համապատասխան մասը.

«... Զտէր Մանուէլ՝ համբակ վերջին,
Յաջորդ Բջնոյ ու Այրարատին,

²² Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԳ դարի հայրեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 275։ (Բոլոր պատմական ու հիշատակագրական աղբյուրներում Լանկ-Թամուրի՝ Բջնիի վրա կատարած արշավանքը ցույց է տրվում 1386 թվականին, մինչդեռ այդ հիշատակարանում նշվում է 1387 թվականը)։

²⁴ Սամուէլի Բանանայի Անեցոյ «Հաւարմունք ի դրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893 թ., էջ 171։

²⁵ Թովմա վարդապետի Մեծոփեցոյ «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց», Փարիզ, 1860 թ., էջ 181։

²³ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԳ դարի հայրեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 141։

Որ ծրբեցի ծայրոք մասին
Հիշատակաց գիծս վերջին...»²⁶:

Վերոհիշյալ Մանվել արքեպիսկոպոսի մասին, որպես Բջնիի և Այրարատի առաջնորդի, հիշվում է նաև 1414 թվականին Օշականում գրված մի ճաշոցի հիշատակարանում²⁷:

Նշված հիշատակարաններից պարզ երևում է, որ Բջնին, որն այնքան տուժել էր Հանկ-թամուրի արշավանքների հետևանքով, ավերվել, քայքայվել էր ժն դարի սկզբներին, նորից վերականգնվել ու շենացել էր և ձեռք բերել իր հզորությունն ու հռչակը՝ պահպանելով «առաջնորդ Բջնոյ և Այրարատայ» իր նախկին տիտղոսը: Այդ առումով առանձնապես ուշագրավ ու հետաքրքիր է 1432 թվականին Բջնիում գրված մի ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանը. «... Ի սոյն ժամանակի, յպիսկոպոսութեան արհիական Աթոռոյս Բջնւոյ Տէր Յովհաննէսի, ես Մատուր ժառայ ժառային Աստուծոյ, նախարար, վերակացու և առաջնորդ քաղաքիս Բջնւոյ, և ամուսին իմ Սարիբէկ՝ հասնել ի ժամ ծերութեան, ակն ունելով ելից ի կենցաղոյս՝ ջերմեռանդ սիրով ստացաք զՍուրբ Աւետարանս՝ մեզ և նախնեաց մերոց յիշատակ յաւիտենական: Եւ ընծայեցաք զսա մեծ սիրով արհիական արթոռոյս Բջնւոյ և երկնահանգէտ մարտ լուսոյ Սուրբ Աստուածածնիս, յիշատակ հոգւոց մերոց»²⁸:

Մեզ բերված հիշատակարանում բնորոշ է այն, որ այդ ժամանակ Բջնին շարունակում է կոչվել քաղաք: Իսկ առավել ուշագրավն այն է, որ այդ քաղաքի կառավարիչը կոչվում է նախարար, վերակացու և առաջնորդ քաղաքի: Բացի այդ, հիշատակարանում հիշված Տեր Նովհաննէսը մի ուրիշ ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանում նշվում է որպես «արքեպիսկոպոս Բջնոյ և Արարատայ»։ «Ես Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Բջնոյ և Արարատեան, որ զգիրս գրեցի վկայ եմ, Աստուած շնորհաւոր անէ, ամէն»²⁹:

Նովհաննէս արքեպիսկոպոսը 1441 թվականին մասնակցում էր նաև Կիրակոս կաթողիկոս Վիրապեցու ընտրությունը, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է Թովմա Մեծոփեցի պատմիչը³⁰:

Բջնիի մասին հաջորդ տեղեկությունը վերաբերում է 1478 թվականին, ըստ որի Բջնիի

²⁶ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, էջ 51:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 162:

²⁸ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 421:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 422:

³⁰ «Թովմա Մեծոփեցու հիշատակարանը», Թիֆլիս, 1892 թ., էջ 52:

վանքի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը գրում է մի Ավետարան և նվիրում պատրոն վարդապետին (հավանական է, որ վերջինս Բջնիի կառավարիչը եղած լինի) և նրա ամուսին Մելիք-Խաթունին:

Այդ հիշատակարանի մեջ Բջնիի եպիսկոպոսն այլևս չի հիշատակվում որպես առաջնորդ նաև Այրարատա: Հավանական է, որ ժն դարի երկրորդ կեսում Բջնին, որպես կրոնական նշանավոր կենտրոն, զգալի չափով թուլացել էր:

Դրանից հետո, մինչև ժն դարի սկիզբները, ոչ մի տեղեկություն չկա Բջնիի մասին: Առաքել Դավրիժեցին պարսից Շահարաս թագավորի արշավանքների մասին խոսելիս հիշատակում է նաև Նիզ գավառը, որի կազմի մեջ էր գտնվում այդ ժամանակ Բջնին: Այսպես խոր կսկիծով ու դառնությամբ պատմելով տեղում մնացածների աղքատ, տառապյալ, սովալյուլ վիճակը, Բջնիի մասին հետևյալ սրտաճմիրկ դեպքն է պատմում. «Եւ ի գիւղն՝ զոր Բջնի ասեն, ճանապարհորդք ոմանք՝ որք ընդ այն անցանէին, տեսանէին զի ծուխ ելանէր ի տանէ միոյ»³¹:

Թե ի՞նչ վիճակի մեջ է եղել Բջնիի վանքը այդ ժամանակաշրջանում, ստույգ հայտնի չէ. սակայն վերը մեջ բերված տեղեկություններից հասկանալի է դառնում, որ վանքը նույնպես պետք է գտնվելիս լիներ քայքայված ու լքված վիճակում:

1610—1624 թվականների ժամանակաշրջանում, Բջնիի վանքի առաջնորդ է հիշվում Մանվել արքեպիսկոպոսը, որը հայտնի է որպես երաժիշտ: Հավանական է, որ հենց այդ Մանվելի առաջնորդության ժամանակ, կրկին վերահաստատված լինի վանքը:

Բջնիի վանքը ավելի զարգանում ու ընդարձակվում է Փիլիպոս եպիսկոպոսի առաջնորդության ժամանակ՝ 1631 թվականից, ըստ որի վանքի միաբանության անդամների թիվը նա հասցնում է մինչև 30-ի: Իսկ 1643 թվականին, Փիլիպոս կաթողիկոսի հրամանով, նա վերանորոգել է տալիս վանքի տանիքը, որի մասին հանգամանորին պատմում է մի ձեռագրի հետևյալ հիշատակարանը. «Ի հռչակաւոր Սուրբ Աթոռոյս Տիրամօր Աստուածածնիս սպասաւոր, և տեսուչ ժողովրդեան վիճակի սորին. և իմ եկեալ աստ տեսի զանշխնութիւն և զանքնակութիւն Սուրբ Աթոռոյս. միշտ այրեցեալ և խորովէր լեարդ և սիրտ իմ. ապա մեծաւ յուսով ապաւինելով յողորմութիւն ամենակալին... սկսեցաք միաբանս ժողովել ըստ չափու և ըստ արժանաւորութեան տեղոյս մեծի, թուով իբրև երեսուն, աւելի և ոչ պակաս: Յետ որոյ կարողու-

³¹ «Պատմութիւն» Առաջին վարդապետի Դավրիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1884 թ., էջ 66:

թեամբ և կամակցութեամբ Տեառն արարաբ օր աուր շինութիւնք՝ ըստ մերում ուժոյ ի փառս Ս. Աստուածածնին: Նախ և առաջ զտանիս եկեղեցւոյն, որ յոյժ քակեալ քանդեալ ապականեալ և աւերեալ էր ի բազում ժամանակաց, մինչ զի սակաւ ինչ անձրեւելով՝ դամենայն ի ներքս դառնայր հաւասար, և կաթիլ մի ոչ մնայր արտաքս. և մեր բազում աշխատութեամբ շինեցաք զգլուխ տաճարին. նաև ժամատունն ևս աւերակ և փակեղեալ, զորմունս և զգլուխն փայտաշէն արարեալ հաստատեցաք: Ապա յետ այսորիկ սկսեալ շինեցաք զԶիթհանքն և զՋրաղացն, և այլ ամենայն հոգեւոր և մարմնաւոր պակասութիւն՝ լցաք ըստ մերում չափի»³²:

Առաքել Դավրիժեցիին նույնպէս տեղեկացնում է Բջնիի վանքի առաջնորդ Փիլիպոս եպիսկոպոսի կողմից վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու տանիքի վերանորոգման մասին, ավելացնելով, որ Փիլիպոս եպիսկոպոսին հաջորդող Մովսէս վարդապետը կառուցում է վանքի պարիսպը³³:

1673 թվականի մարտի 6-ին Բջնի է այցելում ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդեն և օթեանում է վանքում: Իսկ 1700 թվականի հուլիսի 31-ին՝ բուսարան Տուռնրֆորտը, որը վանքը տեսնում է շեն վիճակում. նա այստեղ նկատում է ընդարձակ տարածութեան վրա ավերակներ, որից այն ենթադրութիւնն է անում, թե այդտեղ գոյութիւն է ունեցել քաղաք:

Թեև ե՛րբ է դադարել Բջնին եպիսկոպոսանիստ վայր լինելուց, ստույգ հայտնի չէ. Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցու վկայութեամբ, Բջնիի թեմը ժլ դարի սկզբներին կազմված էր հիսունի շափ գյուղերից՝ Կոտայքի ու Վարաժնունիքի կամ Մաղկունյաց գավառներից: Նույն Սիմեոն կաթողիկոսի վկայութեամբ, Բջնիի վանքը 1656—1744 թվականների ժամանակամիջոցում, զանազան վայրերում ձեռք է բերում՝ նվիրաբերութեամբ կամ փողով գնելով, բազմաթիվ կալվածներ՝ այգիներ, պարտեզներ, վարելահողեր, խոտհարքեր, տներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ և այլն³⁴:

Բջնիի վանքը ժլ դարի կեսերից աստիճանաբար թուլանում է և, հավանաբար, նույն դարի երրորդ քառորդից դադարում է որպէս մենաստան գոյութիւն ունենալուց և մնում է լքված ու ամայի վիճակում: Այդ առթիւ ժամանակակիցները գրում են.

«Մագիստրոսի վանք՝ որ Բջնի անուանի, Երեւնայ սա ևս ճիսիսն անկանի.

էր սա երբեմն պայծառ Արոտ նագելի,
Աւաղ, ներկայս բուք բնակին ի միջի...»³⁵:

Բջնիի վանքը որչափով հռչակված է եղել որպէս կրոնական խոշոր կենտրոն, նույնքան էլ նշանավոր է եղել իր բարձրագույն հոգեւոր դպրոցով: Այնտեղ ուսուցել են ժամանակի այնպիսի գիտական կարկառուն դեմքեր, ինչպիսին Գրիգոր Մագիստրոսը, որի անունով շատերը այդ դպրոցը կոչել են «Մագիստրոսի ձեմարան»։ Ինչպէս և Մագիստրոսի որդի Վահրամը, որը 1065 թվականին կաթողիկոս ձեռնադրվեց Գրիգորիս անունով: Հայտնի է եղել որպէս իմաստասեր, հմուտ քերականական արվեստին, կատարել է բազում թարգմանութիւններ՝ հունարենից ու ասորերենից, ինչպէս այդ մասին տեղեկացնում է Կիրակոս Գանձակեցիի պատմիչը³⁶:

Դպրոցի ուսուցիչներից նշանավոր է եղել նաև Հովհաննէս արքեպիսկոպոսը, որին Մկրտիչ գրիչը համարում է ժամանակի հայտնի գիտնական, փիլիսոփա և ուսուցչական նսայիի հետ. այդ առթիւ ահա թե նա ի՛նչ է գրում «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրոնացւոյ» իր ձեռագիր աշխատութեան հիշատակարանում, գրված 1302 թվականին. «... Քաջահանձար փիլիսոփայն և բանիրուն ճարտարն ... աստուածիմաստ և տիեզերալոյս ընթանալատն Նսայի, որ ի նուազեալ ժամանակիս առաքինասէր վարորդ պայծառացեալ և աստուածաշունչ կտակարանացն իմաստիւք գերալրացեալ իբրև զարեգակն փայլէր յաշխարհի, որ ի վերայ ամենայն մասանցն բարեաց, որով բոլորն կատարի առաքինութիւն, և զուսուցչապետութեանն ևս զգործ ի կիր արկեալ ընդ առնեն լծակցելով և զամենայն եկեալսն առ ինքն յաժարութեամբ և ձեռնտու աւժանդակութեամբ Հոգւոյն շնորհաւք ծաղկեալ, սրբազան և աստուածապատեալ արհեսպիսկոպոսն Տէր Յովհաննէս, որ ունէր զվերատեսութիւն այցելականն դիտման քահայանայականն դասու կատարողապետութեան Այրարատեան նահանգիս, նիստ կայանի ունելով զամուրն Բջնի, որ է ամենայն առաքինութեամբ դարդարեալ»³⁷:

Արժանահիշատակ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը տեղեկացնում է, որ ինքը 1861 թվականին Ալեքսանդրոպոլի (այժմ Լենինական) Ս. Աստվածածին եկեղեցում տեսել է մի ձեռագիր Ավետարան, որը գրել

³⁵ Ղ. Փիղալամյան, «Ճանապարհորդութիւն ի Մայր Աթոռն Արարատեան», Կոստանդնուպոլիս, 1871 թ., էջ 89:

³⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 89:

³⁷ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 5—6:

³² Հ. Ղ. Այիշան, «Այրարատ», էջ 275:

³³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 271:

³⁴ Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցի, «Ջամբա», Վաղարշապատ, 1873 թ., էջ 284—286:

են Հովսեփի և Հովհաննես քահանաները Նլէ (988) թվականին Բջնիի վանքում, իսկ հետագայում՝ 1646 թվականին այն կազմել է տվել վանքի առաջնորդ Փիլիպոս արքեպիսկոպոսը³⁵։ (Նլէ թվականը հավանաբար գրչի վրիպում լինի, որովհետև Բջնիի վանքը հիմնադրվել է 1031 թվականին)։

Այնուհետև հայտնի է եղել Դավիթ Բջնեցին, որը ճանապարհորդություն կատարելով դեպի Երուսաղեմ և Հռոմ, ճանապարհին կանգ է առնում Ակնների վանքում, ուր արտագրում է Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունը³⁶։

Բջնիի վանքի հոգևոր դպրոցի գրիչներից և ուսուցիչներից հիշատակելի են նաև Մանվել արքեպիսկոպոսը՝ Ժն դարի սկիզբներին, որի գրած Ավետարաններից մեկի հիշատակարանը մեջ բերինք վերևում։ Այդ Մանվել արքեպիսկոպոսի և մյուս Հովհաննես գրչի մասին հիշատակվում է նաև Օշականում գրված մի ծառցի հիշատակարանում. «Յիշեսցիք ի Քրիստոս զՏէր Մանուէլն արհեպիսկոպոս Բջնոյ և Արարատեան, և զՏէր Յովհաննէս, որք բազում աշխատութեամբ աւգտակարք եղեն աստուածաշունչ տառիս...։ Աւարտեցաւ գիրքս աստուածաշունչ ի թուաբերութեանս

Հայոց ՊԿԳ (1414), ի գեղաւանս յԱւանկան...»⁴⁰։

Ապա Գրիգոր եպիսկոպոսը, ինչպես և Տեր Սարգիսը, Տեր Հորդանան, Ստեփանոս քահանան, Մովսես վարդապետը և ուրիշ շատ գրիչներ և ուսուցիչներ։

Բջնիի վանքի հոգևոր դպրոցի ուսուցիչներից հատկապես հիշատակության արժանի է լինում դարի երրորդ քառորդում վանքի առաջնորդ Մովսես վարդապետը, որը հետո դարձավ եպիսկոպոս և որի ջանքերի շնորհիվ այնքան աճեց, զարգացավ ու բարգավաճեց Բջնիի վանքը, ինչպես այդ պարզ երևում է վերը մեջ բերված հիշատակարանից։

Այդ Մովսեսի մասին նրա աշակերտ Ստեփանոս քահանան նույն ձևագրի հիշատակարանում հետևյալն է գրում. «...Մեծ, քաջ հոգևոր և անյաղթ փիլիսոփայ, հոգիացեալ րաբունապետ և արքեպիսկոպոս Բջնոյ մեծ նահանգի Արարատեանս երկրի»⁴¹։

Ապա հիշատակելի է Սիմեոն րաբունին, որը թաղված է վանքին կից գերեզմանատանը և որի տապանաքարի վրա կարդացվում է. «Այս դամբարան սրբոյ մարմնոյ Սիմէօնի քաջ րաբունոյ... Հազար իննսուն եօթնեակ (1648) թուոյս»։

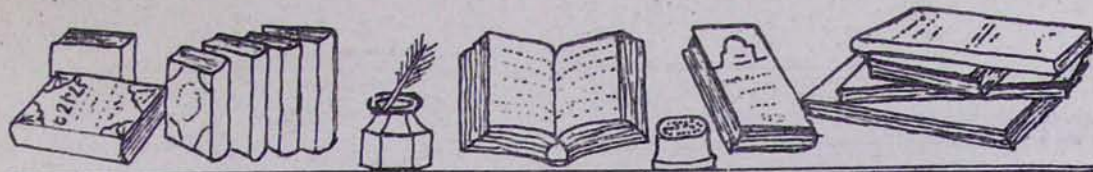
(Շարունակելի)

³⁵ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանց, «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի, որ այժմ Նոր-Բայազետ գավառ», Վաղարշապատ, 1896 թ., էջ 321։

³⁶ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 187։

⁴⁰ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 162։

⁴¹ Լ. Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», էջ 275։

Ռ. ԻՇԽԱՆՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ «ԳԻՐԸ ՀԱՐՑՄԱՆՑ»-Ի ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Անմար արեգակն, երկրորդ լուսաւորին».
այսպէս է անվանում միջնադարի ամենախո-
շոր մտածողներից մեկին՝ Գրիգոր Տաթևա-
ցուն (1346—1410 թ. թ.) ժամանակի պատ-
միր՝ Թովմա Մեծոփեցին:

Շատ հարուստ է Գրիգոր Տաթևացու թողած
գրական ժառանգութիւնը: Այսօր հիացմունք
է պատճառում նրա գլուխ գործոցը՝ հայտնի
«Գիրք հարցմանց»-ը: Այս մեծածավալ աշ-
խատութիւնը իրավամբ համարվում է հայ
միջնադարի հարուստ և բազմաբովանդակ
հանրագիտարանը: Այդ գրքով հնում շատ
շատերն են իմաստասիրութիւն սովորել, իսկ
Հայաստանի ամենածանր օրերին, այն եղել
է Հայ Եկեղեցու դավանաբանական անկա-
խութիւնը, ուստի և հայ ժողովրդի ազգային
ինքնութիւնը օտարացումից պաշտպանող
զորավոր վահան:

Հենց սրանով էլ հետաքրքիր է, թե ե՞րբ և
ո՞վ է առաջինը ձեռնարկել Տաթևացու այդ
մեծածավալ գրքի հրատարակութեանը:

Վերջին ժամանակներս Գրիգոր Տաթևացու
իմաստասիրութեան և հատկապէս «Գիրք
հարցմանց»-ի գնահատման հարցով լրջորեն
զբաղվում են մեր պատմաբանները, փիլի-
սոփաներն ու բանասերները: Եվ բոլոր այն
աշխատութիւններում, ուր քննվում է «Գիրք
հարցմանց»-ը, խոսք է լինում միայն նրա
1729 թվականի հրատարակութեան մասին,
որը և համարվում է այդ ծավալուն գրքի առա-
ջին ու միակ տպագրութիւնը¹:

¹ Տե՛ս, օրինակ, Մ. Արեղյան, «Հայոց հին գրականու-
թյան պատմութիւն», գիրք 2, Երևան, 1946, էջ 360 և
Ս. Արեշատյան, «Философские взгляды Гри-
гора Татеваци», Ереван, 1957, стр. 32, 174.

Մատենագիտական աշխատութիւններում
նույնպէս «Գիրք հարցմանց»-ի առաջին և
վերջին հրատարակութիւնը համարվում է
1728 թվականին²: Մինչդեռ իրականում
«Գիրք հարցմանց»-ի այդ հրատարակութիւ-
նը ո՛չ միայն է, ո՛չ առաջինը:

1729 թվականի հրատարակութիւնը կա-
տարվել է Պոլսում, Աստվածատուր դպրի
տպարանի մեջ: Գիրքը բաղկացած է 808 երկ-
սյուն էջերից: Ունի մեծ հիշատակարան, ուր
ուշադրութիւն է գրավում հետևյալ տեղեկու-
թիւնը. «Եւ այս ինչ յայտ լիցի սիրելեացդ
մերոց: Զի ի թուին Հայոց ՌՃՀ (1170=1721)
եկն նուիրակ Սրբոյ էջմիածնի ի Կոստանդնու-
պօլիս՝ գիտնական և բարեկրօն մեծ վար-
դապետն Պետրոս աստուածաբան Աստա-
պատցի: Եւ ըստ բարեսէր բարոց իւրոց ցան-
կացաւ յոյժ ըղձանօք տպել զսուրբ մատեանս
զայս ի յիշատակ բարի հոգւոյ իւրոյ: Որ և
սկսեալ ըստ իւրոցն փափագանաց, էհաս մինչ
ի բանի մի ինչ տետր: Եւ ապա յոր և իցէ
պատճառէ խափան եղեալ գործոյն՝ մնաց
այնպէս անկատար: Ապա յետ սակաւ ժամա-
նակի, կոչեցաւ հասարակաց ի կոչումէն հա-
մայնից, վճարելով զկենցաղոյս կեանս:

Որոյ պատուական մահն եղև ի նոյն Սուրբ
Գահն էջմիածին ի թւին ՌՃՀԸ (1178=1729):
Յետ որոյ փոքր ինչ ևս անցելոյ ի վերայ,
խորհուրդ բարի ի միտ արկեալ արեւելցի
բարեպաշտօն մահտեսի պարոն Շահ Նազարն

² Զ. Գ. Զարբանալյան, «Հայկական մատենագիտու-
թիւն», էջ 145—146, Զ. Ա. Ղազիկյան, «Հայկական նոր
մատենագիտութիւն», սյունակ 501—504, Գ. Լեւնյան,
«Հայ գիրքը և տպագրութեան արվեստը», Երևան, 1958,
էջ 133—134:

«Գիրք հարցմանց»-ի առաջին տպագրության (1720 թ.) անվանաթերթը

և բիւզանդեցի խօսա Դանիէլի որդի տիրացու Մովսէսն, զանկացան տպել և ի կատար բերել զմնացեալն սորին: Բայց տպուածն առաջին ցրիւ և պակաս մնալով, նորապէս սկսեալ ետուն տպել զամենայն կարողութեամբ ողորմութեան Աստուծոյ: Որ և աւարտումն տպեցման սորին եղև ի թուին ՌՃԶԹ (1729) ի մայիսի Ա:

Ուրեմն «Գիրք հարցմանց»-ի առաջին հրատարակությանը ձեռնարկել է էջմիածնի նվիրակը: Սա արդեն ինքնուրուիւն լուսանկարի հետաքրքրություն ունի, եթե հիշենք այն ժամանակներում տեղի ունեցող իրադարձությունները՝ կապված լատինադավան ուժերի շատ զգալի աշխուժացման հետ³, և թե ի՞նչ դեր կարող էր կատարել այն օրերին հայերի դավանափոխության դեմ ուղղված մի նշանավոր գիրք:

«Գիրք հարցմանց»-ի Աստապատացու տպագրության մասին 1729-ի հիշատակարանում ասված «...էհաս քանի մի ինչ տետր» արտահայտությունը մտածել պետք է տար, որ կարող էին ինչ-որ տեղ պահպանված լինել գրքի այդ առաջին տպագրության թերթերից:

Այդ հարցով զբաղվել է Բաբգեն վարդապետ Կյուլեսերյանը: Նկատելով, որ «Գիրք

հարցմանց»-ի 1729 թվականի տպագրության մեջ հանված են Տաթևացու աշխատության այն հատվածները, որոնք վերաբերում են իսլամին, այն է «Ընդդէմ այլազգեաց» (կամ «Ընդդէմ տաճկաց») մասը, Կյուլեսերյանն սկսեց «Գիրք հարցմանց»-ի նորանոր ձևազարդ զննել և Երուսաղեմի Ս. Հակոբ վանքի մատենադարանում ձեռագիր-տպագիր մի խառն ժողովածուի մեջ գտալ Պետրոս Աստապատացու հրատարակությունից մի շարք թերթեր⁴: Այդ թերթերը Կյուլեսերյանը նկատարարել է և նրանց պարունակությունը համեմատել գրքի 1729 թվականի հրատարակության նույն հատվածների հետ: Կյուլեսերյանի նկարագրությունից երևում է, որ ժողովածուի մեջ եղածը «Գիրք հարցմանց»-ի Բ հատորն է՝ Ա-ից մինչև ԺԲ մամուլները⁵: Ըստ որում այդտեղ պակասել է Ը մամուլը⁶: Կյուլեսերյանի ձեռքի տակ եղած ժողովածուի մեջ չի եղել գրքի սկիզբը՝ անվանաթերթը, առաջարանը և առաջին գլուխը, որոնց մասին նա որևէ բան չի ասում:

1963 թվականին Մաշտոցի անվան Մատենադարանը ձեռք բերեց Այմա-Աթաից բերված մի գիրք, որի մի մասը մագաղաթյա Աստվածաշնչի (ԺԵ դ.) 18 թերթերից էր բաղկացած⁷, իսկ մյուս մասն ուներ այսպիսի տիտղոսաթերթ. «Սուրբ գիրքս հարցմանց Երիցս Երանեալ Սուրբ Հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացուն: Տպագրեցեալ օգնականութեամբ Սրբոյն Թադէոսի Առաքելուն, և մեր Լուսաւորչին: Ի հարկեցուդիչ հրամանաց Տեառն Աստուածատրոյ Ամենայն Հայոց Սրբազան Կաթողիկոսի, և Պատրիարքի. Մեծի և Տիեզերածաւալ Եկեղեցւոյն Բրիստոսի Սուրբ էջմիածնի: Եւ ի Մետրապօլիտութեան Տնօրինակատար Քաղաքին Երուսաղեմի Սրբոյ Աթոռոյն Յակոբայ. Տեառն Գրիգորի Սրբակենցաղ վարդապետի: Իսկ ի յԱռաջնորդութեան քաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ Յօհաննէս Աստուածաբան վարդապետի: Յամի մարդեղութեան Տեառն մերոյ Ռէճի: Իսկ ըստ Հայոց թրքին ՌՃԶԹ: Ի տպարանի Գրիգոր դպրի Մարաբանեցւոյ»:

Հասկանալի է, որ սա «Գիրք հարցմանց»-ի առաջին, այսինքն Պետրոս Աստապատացու հրատարակության անվանաթերթն է: Նույնի 2 էջում գտնում ենք էջմիածնի նվիրակի ոտանավոր-հիշատակարանը.

4 Բաբգեն վարդապետ Կյուլեսերյան, «Ժալամը հայ մատենագրության մեջ», Վիեննա, 1930, էջ 1—25:

5 Նույն տեղում, էջ 22:

6 Նույն տեղում:

7 Այժմ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 10 175 ձեռագիրը:

3 Տե՛ս, օրինակ, Մ. արքեպիսկոպոս Օրմաշյան, «Ազգայնամուտ»-ի, Բ, 1914, էջ 2803—2805, 2828—2837:

Անարժան և վատ ծառայա՝ Քրիստոսի,
Պետրոս վարդապետս Աստապատցի,
Որ և գոյ նուիրակ Կոստան շնուպօլսի,
Ետու տպել ըզսուրբ գիրքս ցանկալի:
Յիշատակ ինձ և իմոցս ամենայնի,
Աղաչեմ ըզձեզ ասել Աստուած ողորմի,
Ընդ որ Հայր մեր յերկինս և սուրբ եղիցի,
Զի և ձեզ յիշեցեալ յաղօթից մասն լիցի:

Անվանաթերթից և այս ոտանավորից պարզ է դառնում, որ գիրքը իրոք տպագրության է տպել էջմիածնի նվիրակ Պետրոս Աստապատցին («ետու տպել ըզսուրբ գիրքս») և այն էլ Աստուածատուր (Համադանցի) կաթողիկոսի հատուկ հրամանով («Ք հարկեցուցի հրամանաց Տեառն Աստուածատուր Սմենայն Հայոց Կաթողիկոսի»): Շատ հավանական է, որ Պետրոս Աստապատցու Պոլիս գալու բուն կամ հիմնական նպատակը եղել է Հայ Եկեղեցու դավանանքի պաշտպանությունը նվիրված այս նշանավոր երկի հրատարակությունը:

«Գիրք հարցմանց»-ի մեր ձեռքի տակ եղած այս օրինակը⁸ բաղկացած է երկու մասից. առաջին մամուլը առանձին էջակալությամբ (ուժ էջ)¹⁰ ընդգրկում է տիտղոսաթերթը, առաջաբանը («Առաջաբանութիւն Սուրբ Գրոցս Հարցմանց»), գրքի բովանդակությունը («Այս ինչ գլխաւոր բանք բոլոր Սուրբ Գրոցս Հարցմանց»), Աստապատցու հիշատակարանը և երկու պատկեր:

Այնուհետև նորից գալիս է Ա համարն ունեցող մամուլ և նոր էջակալություն, որ հասնում է մինչև 96-րդ էջը և վերջին մամուլի համարն է ԺԲ: Այս մամուլի առաջին էջից սկսվում է «Գիրք հարցմանց»-ի երկրորդ հատորը:

⁸ 1729 թվականի հրատարակության հիշատակարանի մեջ եղած 1721-ը, որն իրը Պետրոս Աստապատցու Պոլիս գալու տարին է, սխալ թիվ է. հրատարակիչը, ըստ երևույթին, ձեռքի տակ չի ունեցել գրքի առաջին տպագրության անվանաթերթը և թվականը գրել է հիշողությամբ: Վերը բերված անվանաթերթին երկու անգամ տրված 1720 թվականը և Աստապատցու ոտանավորի «ետու տպել» որոշակի արտահայտությունը ցույց են տալիս, որ նվիրակ Պոլիս է եկել 1720-ին կամ ոչ ուշ քան այդ թվականը: Ուշագրություն է գրավում նաև այն, որ Պետրոս Աստապատցին Պոլիս գալով, անմիջապես ձեռնամուխ է եղել «Գիրք հարցմանց»-ի տպագրության գործին:

⁹ Երբ այս հոգվածն արդեն գրված էր, պարզվեց, որ էջմիածնի Մայր Աթոռի դրագարանը վերջերս ձեռք է բերել «Գիրք հարցմանց»-ի այս առաջին անավարտ և խիստ հազվագյուտ հրատարակության երկու օրինակը, նման Մատենադարանի ունեցածին:

¹⁰ Գիրքը բառածալ է:

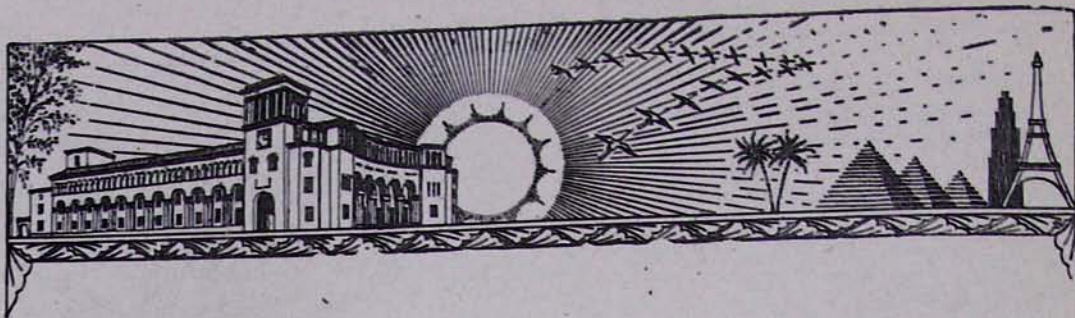

Պետրոս Աստապատցու հիշատակարանը «Գիրք հարցմանց»-ի առաջին տպագրության մեջ (էջ 6)

Ահա «Գիրք հարցմանց»-ի առաջին տպագրության միայն այս մասն է եղել Կյուպեսեյանի ձեռքին, այն էլ առանց Ը մամուլի:

Միևնույն գրքի սկզբի մասի և երկրորդ հատորի այս առանձին էջակալումն ու առանձին մամուլանշումը մտածել է տալիս այն մասին, որ նրանց միջև պետք է եղած լինի նաև իր առանձին էջակալությամբ ու մամուլանշմամբ մի ուրիշ մաս՝ առաջին հատորն ընդգրկող, որը, նկատի ունենալով այդ գլխի ծավալը (ըստ ձեռագրերի) այստեղ կարող էր բաղկացած լինել շուրջ 40 էջից:

«Գիրք հարցմանց»-ի առաջին գլխի մեջ է վերոհիշյալ «Ընդդէմ այլազգեաց» կամ «Ընդդէմ տաճկաց» հատվածը, ուր քրիստոնեության և Հայ Եկեղեցու տեսանկյունից վերլուծվում է մահմեդականությունը: Ասացինք, որ «Գիրք հարցմանց»-ի 1728-ի տպագրության մեջ այդ հատվածը չկա: Սակայն ուշագրություն է գրավում, որ այդ հրատարակության մեջ գրքի առաջին գլխիս զետեղված է, բայց այնտեղից հանված է «Ընդդէմ այլազգեաց»-ը, որը բոլորովին չի հիշատակվում նաև գրքի ցանկերի մեջ: Մինչդեռ «Գիրք հարցմանց»-ի 1720-ի այս առաջին հրատարակության ցանկում («Առ ինչ գլխաւոր բանք բոլոր Սուրբ Գրոցս Հարցմանց»)

ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ

Մ Ա Յ Ր Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Գ Ո Ւ Մ

Արևմտահայ թատրոնի պատմությունը.— Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտը լույս է ընծայել գրականագետ Գ. Ստեփանյանի «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» աշխատությունը:

Մանրակրկիտ ուսումնասիրության և փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա, հեղինակը տվել է անցյալ դարի 60—80-ական թվականների արևմտահայ թատրոնի պատմությունը:

Գրքի մեջ բերված են մինչև այժմ անհայտ բազմաթիվ փաստեր, որոնք հեղինակը բաղել է օտար, հատկապես թուրքական մամուլից: Իր աշխատության մեջ հեղինակը արևմտահայ թատրոնի պատմությունը սերտորեն շաղկապում է ժամանակի թուրքահայ հասարակական-քաղաքական և ազգային-ազատագրական պայքարի հետ, մի հանգամանք, որն, անշուշտ, ավելի է բարձրացնում գրքի արժանիքը իբրև գիտական աշխատություն: Գրքի մյուս արժեքավոր կողմն այն է, որ հեղինակը արևմտահայ թատրոնի առաջացումը և վարձացումը չի անջատում արևելահայ թատրոնից, համարելով մեր թատրոնը մեկ ամբողջականություն, սակայն երկու հատվածների բաժանված պատմական-քաղաքական իրադրությունների բերումով, իբրև հետևանք նույն պատճառներով հայ ժողովրդի երկու հատվածի բաժանման: Հեղինակը համույժ կերպով ցույց է տալիս, որ արևմտահայ թատրոնի գործիչները սկզբից զգացել են արևելահայ հասարակական գործիչների ջերմ սերն ու եղբայրական օգնությունը: Կուստանդնուպոլիսը Կովկասին տվել է բեմական գործիչների մի փառավոր ջոկատ:

Մենագրություն Միքայել Նալբանդյանի մասին.— Մոսկվայի պետական մանկավարժական ինստիտուտը ռուսերեն լեզվով լույս է ընծայել բանասեր Ա. Խաչատրյանի արժեքավոր աշխատությունը՝ «Մենագրություն Միքայել Նալբանդյանի մասին» խորագրով:

Այս աշխատությունն անպայման որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում մեր գրական և գիտական հասա-

րակության համար: Գիրքը, որն իր մեջ պարունակում է մեծ քանակությամբ նյութեր, հեղինակի երկար տարիների պրպտումների և ուսումնասիրությունների արդյունքն է:

Գրքի սկզբի մասում հեղինակը տվել է Միքայել Նալբանդյանի կյանքն ու գործունեությունը որպես լուսավորչի, որպես Աբովյանի, Թադևոսյանի և Աղայանի դեմոկրատական հայացքների և ավանդությունների շարունակողի: Հետագա գլուխներում տրված է, թե ինչպես Նալբանդյանը, խորացնելով ու վարձացնելով իր հայացքները, հանգում է հեղափոխական դեմոկրատիկ մի սկզբունքներին: Շատ ավելի խոր կերպով տրված են Միքայել Նալբանդյանի փիլիսոփայական, գրական և գեղագիտական հայացքները:

Միքայել Նալբանդյանին նվիրված բազմաթիվ գիտական ուսումնասիրությունների թվում Ա. Խաչատրյանի սույն մենագրությունը անպայման հետաքրքրական և արժեքավոր գործ է:

Եղիշե Չարենցի երկերի գիտական հրատարակությունը.— Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախագահության որոշմամբ, Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը նախաձեռնել է Եղիշե Չարենցի երկերի գիտական հրատարակության, որը բաղկացած է լինելու 6 հատորից: Այս հրատարակությունը լինելու է Եղիշե Չարենցի երկերի ամբողջական հրատարակությունը և ընդգրկելու է հեղինակի բանաստեղծությունները, պոեմները, արձակ երկերը, գրական-հրապարակախոսական հոդվածները, կելուցումները, ելույթները և նամակները: Ժողովածուի մեջ մտնելու են հեղինակի մի շարք անտիպ և կիսավարտ գործերը, որոնք հայտնաբերված են նրա արխիվում:

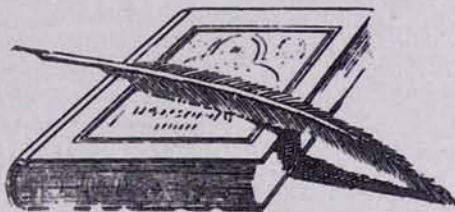
Արդեն լույս է տեսել առաջին հատորը, որի մեջ մտնում են Չարենցի վաղ շրջանի քնարական բանաստեղծությունները: Մինչև տարվա վերջը լույս կտեսնի 2-րդ հատորը:

օրերին, երբ այնքան ուժեղացել էր լատինասերների գործունեությունը: Այսինքն՝ ԺԸ դարի սկզբներին Տաթևացու նշանավոր գիրքը նորից իր դերը պիտի կատարեր, այս անգամ տպագրության միջոցով: Ի դեպ, այս փաստը ամբողջովին մերժում է նաև Աստվածատուր կաթողիկոսի լատինասիրության մասին գրականության մեջ հայտնված տեսակետը¹⁵:

Անշուշտ, «Գիրք հարցմանց»-ի հրատարակության նախաձեռնությունը արդեն ինքնուրույնության խոսում է Աստվածատուր Համադանցու դավանական հայացքների և ուղղության մասին: Սակայն կաթողիկոսը և նրա

նվիրակը հաշվի չեն առնում Թուրքիայի պայմանների յուրահատկությունը: Ճիշտ է, այդ շրջանում թուրքական կառավարությունն ընդգծված հակակաթոլիկական գիրք ուներ և «Գիրք հարցմանց»-ի հրատարակությունը հասնելի պետք է լիներ նրան, սակայն «Ընդդէմ այլազգեաց» գլուխը խիստ մերժելի էր դարձնում գիրքը նաև թուրքական կառավարության համար: Եթե հաշվի առնենք այն օրերի պայքարի անմաքուր ձևերը Պոլսի հայության մեջ, արդյոք չի՞ կարելի ենթադրել, որ միջոցների մեջ խտրություն չդնող որոշ լատինադավան հայեր են հասկացրել թուրք իշխանություններին «Ընդդէմ այլազգեաց» գլխի իմաստը և հաջողեցրել իրենց համար անցանկալի ողջ գրքի տպագրության խափանումը: Ինչևէ, ինքն արարի անց, Պոլսի պայմաններին լավ ծանոթ Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքը, նկատի ունենալով նախորդ հրատարակչի անհաջողության պատճառը, կարողանում է այնպես անել, որ գիրքը ի վերջո լույս է ընծայվում, թեև լուրջ կրճատումներով:

¹⁵ «Աստուածատուրն Համատանցին նստի կաթողիկոս էջմիածնայ ամի (1717) ... որ զուով ուղղափառ՝ գրեաց առ Կղեմես փափն զթուղթ հնազանդութեան իւրոյ, և զմեծ զովասանս Սուրբ Եկեղեցւոյն Հոռմայ»:—ՏԵՍ «Արու Սրբոյն Պետրոսի առաւելագետի ճիմն Եկեղեցւոյ...»: Թագրմ. և լրացումն Ա. Պաշխանի, Վիեննա, 1853, էջ 283: Այս տեղեկությունը պետք է համարել կաթողիկոսի որեւէ զիջանագիտական քայլի միտումնավոր կամ անմիտում չափազանցում:

Ամբողջ երկրի հրատարակումը նախատեսվում է ավարտել 1965 թվականին:

Գուրգեն Մահարու 60-ամյակը.— Հայաստանի գրական հասարակայնությունը ջերմորեն նշեց սովետաֆայ ակադեմիկոս գրող և բանաստեղծ Գուրգեն Մահարու (Աճեմյան) ծննդյան 60-ամյակը:

Գուրգեն Մահարին ծնվել է Վանում 1903 թվականին: Սկզբնական կրթությունը ստացել է Վանում, ապա Երևանում, ուր և ավարտել է Հայաստանի պետական համալսարանը: Գրական գործունեությունը սկսել է 1918—1919 թվականներին: Սակայն նրա գրական տաղանդը իր փայլուն դրսևորումն է գտել 1923—1924 թվականներից հետո, երբ նա միաժամանակ հանդես եկավ և՛ բանաստեղծության և՛ արձակի բնագավառներում:

Գուրգեն Մահարին մեր սիրված գրողներից մեկն է: Նրա փայլուն տաղանդը տվել է մի ամբողջ շարք գեղեցիկ, ինքնատիպ արձակ և չափածո ստեղծագործություններ, որոնք սովետաֆայ գրականության լավագույն էջերի թվին են պատկանում:

Ներկայիս բազմամասնակ գրողը եռանդով շարունակում է իր գրական գործունեությունը: Նախատեսված է Գ. Մահարու գրական ստեղծագործությունների նոր հրատարակությունը մի քանի հատորով:

Գրականության համեստ մշակը.— Լրացավ գրող-բանաստեղծ Մ. Վեսպերի (Մարտիրոս Ղաթաղյան) ծննդյան 70-ամյակը: Մեր գրականության այս համեստ մշակը ծնվել է 1893 թվականին Վանում, մեծ եղեռնի տարին գաղթել Անդրկովկաս, հաստատվել Թբիլիսիում, ուր երկար տարիներ վաղվել է գրական և մանկավարժական գործունեությամբ: Այնուհետև տեղափոխվել ու հաստատվել է Երևանում:

Վեսպերի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն լույս է տեսել Թբիլիսիում՝ 1925 թվականին: Հետագա տարիներին լույս են տեսել նրա չափածո և արձակ գործերի մի շարք ժողովածուներ: Վեսպերը հիանալի վարպետ է նովելների: Սեփական բանաստեղծություններից ու պատմվածքներից բացի, Վեսպերը գրի է առել ու մշակել մի շարք ժողովրդական ավանդություններ ու հեքիաթներ, որոնց թվում հատկապես հիշատակելի է «Սասունցի Դավիթ» ավանդակալի տարբերակներից մեկը՝ «Ասը Սասնարի և Բաղդասարի մասին»: Վերջերս Հայպետհրատը լույս ընծայեց Վեսպերի արձակ գործերի երկրորդ ժողովածուն, որի մեջ Վեսպերը պատմվածքների նյութերը առնված են աշխատավոր մարդկանց կյանքից:

Վեսպերը հիանալի թարգմանիչ է: Նա թարգմանել է ռուս, վրացի և ադրբեջանցի դասական և ժամանակակից գրողների բազմաթիվ արձակ և չափածո գործերը, որոնք լույս են տեսել թե՛ մեր պարբերական մամուլում և թե՛ առանձին գրքերով:

«Հայ ժողովրդական խաղեր».— Այսպես է կոչվում այն հետաքրքրական գիրքը, որը վերջերս հրատարակել է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան: Ժողովածուի մեջ մտել են շուրջ 1 500 ամենատարբեր տեսակի սպորտային, ծիսական, դիցաբանական, կենցաղային, տոնական, պարճության, հանելուկային և այլ խաղեր, որոնք տարածված են եղել մեր ժողովրդի մեջ սկսած հին դարերից: Դրանցից շատերը գործնական նշանակություն ունեն երեխաների համար:

Ժողովրդական այդ խաղերը հավաքել և գրի են առել Հայաստանի պետական թանգարանի ազգագրական բաժնի և Հայաստանի ֆիզկուլտուրայի ինստիտուտի աշխատակիցները մի քանի տարվա ընթացքում: Գրքում Վեսպերը, Վանդուկյան, ինչպես նաև Սասունի և Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերի հայ ժողովրդական խաղերը: Գրքի տեքստը տպագրության է պատրաստել և ծանոթագրել է ազգագրագետ Վ. Բոլյանը, խմբագիրն է Մ. Հասարայանը:

Հետաքրքիր թվեր կրթական կյանքի վերաբերյալ.— Հայաստանի Կենտրոնական վիճակագրական վարչության տվյալների համաձայն, հանրապետության կրթական կյանքը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում սույն թվականի հուլիս ամսվա դրությամբ.

Բոլոր տեսակի ուսումնական հաստատություններում ընդգրկված սովորողների ընդհանուր թիվը կազմում էր 457 000 մարդ, որից 433 հազար հոգի սովորում էին հանրակրթական դպրոցներում, բարձրագույն և միջին ուսումնական հաստատություններում, իսկ 24 500 մարդ՝ երկրորդական դպրոցներում, հատուկ դասընթացներում և հեռակա կերպով: Զուտ հանրակրթական դպրոցներում սովորողների ընդհանուր թիվը կազմում էր 412 000 հոգի, 41 000-ով ավելի քան անցյալ տարի:

Այս տարվա զարնանը հանրակրթական դպրոցներն ավարտել և միջնակարգ կրթության վկայական են ստացել 8 000 մարդ, որից կեսը ավարտել է երիտասարդության համար գործող երեկոյան դպրոցները: Այս թվից մոտ 2 000 մարդ, միջնակարգ կրթությունից բացի, ստացել է մասնագիտական կրթություն:

Հայաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորում էին մոտ 26 000 ուսանողներ, կամ 3 800 հոգով ավելի քան անցյալ տարի: Միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում (տեխնիկումներ, ուսումնարաններ և այլն) սովորում էին ավելի քան 20 000 մարդ, կամ 2 300 հոգով ավելի քան անցյալ տարի:

1963 թվականի ընթացքում, հանրապետության բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները կավարտեն 3 200 մասնագետներ, իսկ միջնակարգ մասնագիտական հաստատությունները՝ շուրջ 3 500 հոգի: Այսպիսով, մեկ տարվա ընթացքում Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը կստանա շուրջ 7 000 հոգի բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթությամբ աշխատողներ:

Զաղաթի բարեկարգման աշխատանքները Երևանում.— Երևանի բարեկարգման աշխատանքներով պետված են մի շարք հիմնարկներ, որոնց թվում նաև «Կոմունիզմ» տրեստը, որը գործում է քաղաքային սովետին առընթեր: Ընթացիկ տարվա անցած յոթ ամսում այս տրեստը զգալի աշխատանքներ է կատարել: Նախատեսված է այս տարի քաղաքային ջրմուղի ցանցը ընդարձակել 30 կիլոմետրով, այս թվից 20 կիլոմետրն արդեն կատարված է: «Հաղթանակ» պոստպոստ կառուցված է մի նոր, գեղեցիկ ջրավազան, շուրջ 12 000 քառակուսի մետր մակերեսով, որը կհանդիսանա հանգստի և վարճության վայր: Զաղաթի հարավային մասում կառուցվում է ավելի քան 300 մետր երկարությամբ և 26 մետր լայնությամբ անցուղի (հստակադա), որը կամուրջի ձևով միացնելու է գործարանային թաղամասը կայարանամերձ թաղամասին:

Անցած յոթ ամսվա ընթացքում բարեկարգվել և ասֆալտապատվել են յոթ փողոցներ, որոնցից մի քանիսը նոր են բացված: Մոտ 400 000 քառակուսի մետր տարածություն ասֆալտապատված է: Գոյություն ունեցող մի քանի առանձին ասֆալտբետոնի գործարանների փոխարեն, ներկայիս տրեստը կառուցում է մեկ հատ խոշոր գործարան, որտեղ բոլոր տեսակի աշխատանքները մեքենայացվելու են և արտադրանքը ավելացվելու է:

Տրեստը մեծ ուշադրություն է նվիրում Սայաթ-Նովայի անվան նոր բացված փողոցի բարեկարգման աշխատանքներին, որոնք պետք է ավարտվեն մեծ գույանի ծննդյան 250-ամյակի հոբելյանի առթիվ:

Ապագա Դիլջանը.— Դիլջանը Հայաստանի գեղատեսիլ ամառանոցային վայրերից մեկն է, ուր ամեն ամառ մեծ թվով հանգստացողներ են գալիս: Այստեղ գործում են մի քանի սանատորիաներ: Հանքային ջրերի հարուստ աղբյուրները առավել ևս կարևորություն են տալիս Դիլջանին իբրև բուժավայրի:

Ներկայիս կազմված և հաստատված է Դիլջան քաղաքի վերակառուցման և պարզացման գլխավոր հատակագիծը, ըստ որի քաղաքը 1980 թվականին կունենա շուրջ 30 000 բնակչություն, ներկայիս ութ հազարի փոխարեն: Փողոցի տեսակների փոխարեն կառուցվելու են արդիական խոշոր բնակելի շենքեր՝ առանձին թաղամասերով: Ամեն թաղամաս կունենա իր դպրոցը, մանկապարտեզը, խանութները, սրճարանները: Հանգստացողների համար կառուցվելու են հյուրանոցներ, պանսիոնատներ, հանգստյան տներ և տուրիստական իջևանատուն: Տնկվելու են նոր արհեստական անտառներ մշտադալար ծառերով, կանաչապատվելու են փողոցները, ստեղծվելու են ծաղկանոցներ: Կառուցվում է ստադիոն 10 000 հոգու համար: Ստադիոնին կից լինելու է մարկասրահ:

Առողջարաններ Մարմարիկի ձորում.— Հայաստանի գեղատեսիլ անկյուններից մեկն է Մարմարիկի գետակի ձորը, որն սկսվում է Հրազդանի շրջանի Ունդամալ գյուղից և վերջանում է Հանքավան (Միսխանա) գյուղի մոտ: Ձորի աջափնյա լեռնալանջերը պատած են անտառներով, իսկ ձախափնյա լեռները՝ ալպյան կանաչով: Ձորը հարուստ է հանքային ջրերով, որոնք շատ նման են Հսենտուկի ջրերին: Աղբյուրներից մի քանիսի ջրերը ծծմբային են և ունեն բնական ջերմություն: Այս ձորում տեղավորված են մանկական ճամբարներ և հանգստյան տներ, ուր ամեն ամառ հանգստանում են հազարավոր երեխաներ:

Կառավարական մարմինների որոշմամբ, Մարմարիկի ձորը դարձվելու է հանգստի և բուժման վայր բնակչության լայն խավերի համար: Այս տարվանից սկսված է մի շարք սանատորիաների և հանգստյան տների կառուցումը: Առաջիկա 1964 թվականի ամռանից դրանց մի մասը կսկսի գործել: Կառուցումները գլխավորապես կենտրոնացվելու են ձորի սկզբում: Հանքավան գյուղի շրջակայքում, ուր բացի սանատորիաներից ու հանգստյան տներից կլինեն պանսիոնատներ, հյուրանոցներ, տուրիս-

տական իջևանատներ: Ձորի կենտրոնական մասում հիմնվելու է մեծ կրոնագի, իսկ երկու տարբեր մասերում կառուցվելու են ջրավազաններ:

Լուսավանդ ապագայում.— Հայաստանի նոր քաղաքներից մեկն է Լուսավանդ, որն այժմ ունի ընդամենը 5 000 բնակիչ: Այստեղ կառուցված է բավականին խոշոր մի գործարան, որը թողարկում է մետաղ մշակող և հղկող հաստոցներ (ներառյալ հաստոցների գործարան): Այս քաղաքում են իրենց բնակությունը հաստատել Իրանից հայրենիք վերադարձած մեծ թվով հայեր:

Պայծառ է ու գրավիչ Լուսավանի մոտիկ ապագան: Այս տարվանից սկսվել է մի նոր արժեքավոր գործարանի կառուցումը: Առաջիկա տարիներին կառուցվելու են նաև այլ գործարաններ: Լուսավանդ կդառնա Հայաստանի արդյունաբերական կենտրոններից մեկը: Նրա բնակչության թիվը կհասնի 100 000-ի: Առաջիկա երկու տարում այստեղ կկառուցվեն մեծ թվով բնակելի շենքեր, դպրոցներ, մանկապարտեզներ, կինոթատրոն, կուլտուրայի տուն, ծառայարաններ, խանութներ: Մեծ ուշադրություն է դարձվում երիտասարդ քաղաքի կանաչապատմանը: Ոչ հեռու ապագային քաղաքն ամբողջովին թաղված կլինի այգիների ու պարտեզների մեջ:

Նոր ջրհան կայաններ.— Լոռվա սարահարթերում դեռ շատ կան ամալի հողեր, որոնք կարիք են պզուկ արհեստական ոռոգման: Բայց ինչպես ոռոգել այդ տարածությունները, երբ դրանք գտնվում են բարձրավանդակներում, լեռների գոգավորումներում: Վերևից հոսող գետակների չկան, կա մի գետ միայն՝ Դեբետը, որը հոսում է Լոռվա անդնդախոր ձորով: Եվ ահա մարդկային անդուլ աշխատանքի ջնորհիվ Դեբետի ջրերը, հյուր ջրհան կայանների միջոցով, բարձրացվում են վեր՝ դեպի սարահարթերը:

Ավալերդու և Նոյեմբերյանի շրջաններում ներկայիս գործում են մի քանի այդպիսի կայաններ: Ենու և ժոճկան գյուղերի մոտ կառուցված ջրհան կայանների միջոցով ոռոգվում են մերձակա գյուղերի մի քանի հարյուր հեկտար հողեր: Նման կայանների շնորհիվ Նոյեմբերյանի շրջանում, բոլորովին ամալի հողերում, հիմնվել են «Ջեյթուն», «Հաղթանակ» և «Լավար» սովխոզները, որոնք պրադվում են խաղողագործությամբ, պտղաբուծությամբ և ծխապաղտի մշակությամբ:

Շուտով կավարտվի Այրումի ջրհան կայանի շինարարությունը, որի շնորհիվ ոռոգվելու են շուրջ հազար հեկտար նոր հողեր:

Վերջերս Հայաստանի ջրային տնտեսության մինիստրությունը ձեռնարկել է մի նոր առավել հպոր ջրհան կայանի կառուցման Դեբետ գետի վրա, Նոյեմբերյանի շրջանում: Գետի առաջ կառուցվում է երկաթ-բետոնե պատնեշ, որով կստացվի խոշոր ջրավազան: Վերջինիս ափին կկառուցվեն չորս ջրհան կայաններ, որոնց միջոցով շուրջ կբարձրացվի դեպի սարահարթերը և այնուհետև 20 կիլոմետր երկարությամբ ջրանցքով կհոսի դեպի դաշտերը: Նոր ջրհան կայանը կռոգի մոտ 4 000 հեկտար տարածություն, այսինքն այնքան, որքան ոռոգվում է ներկայիս ամբողջ Նոյեմբերյանի շրջանում:

ՑՈՒՑԱԿ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՆՈՐ ՍՏԱՑՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ*

№ 197

ՏՐԱՄԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Քերքեր՝ 143:—Պրակներ՝ 12, յուրաքանչյուրը 12-ական թերթից: Բ պրակը 11 թերթ է:—Մեծություներ՝ 16,1×11,6×3 սմ:—Նյութը՝ դիմացկուն սպիտակ թուղթ:—Կազմը՝ կաշեպատ տախտակ, որի վրա ճնշումով ծաղիկներ և այլ դարձեր են նկարված:—Պահպանակներ՝ շունի:—Վիճակը՝ բավարար, սակայն սկզբից թերի:—Գրությունը՝ միասուն:—Դատարկ քղբեր՝ չկան:—Տողեր՝ 19:—Գծումներ՝ առանց ճնշման:—Գիրը՝ նոսրգիր:—Ձաղագրություն՝ կան երկուական հատ հասարակ կիսախորաններ, լուսանցադարձեր և միացյալ ձկնաղբ-դաղանաղբեր (թ.թ. 54ա և 77բ): Կան նաև տրամաբանության վերաբերյալ երեք տախտակներ (թ.թ. 2բ, 61բ և 69բ): Օգտագործված է միայն վարդագույնը: Վերնագրերն ու նոր պարբերությունների սկզբնատառերը գրված են կարմիր թանաքով:—Գրիչը՝ Գալատացի Մովսես:—Պատվիրատուն՝ անհայտ:—Մադկողը՝ հավանաբար նույնիքն Մովսեսն է:—Ժամանակը՝ 1701 թ.:—Վայրը՝ անհայտ:—Մանրություն՝ սույն ձևագիրը 1961 թվականին ստացված է նվեր Քրիլիսիից, Տ. Կոմիտաս հայկական Տեր-Ստեփանյանի կողմից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ձեռագիրը հանդիսանում է Արիստոտելի տրամաբանությունը, սակայն որոշ չափով ավելացված և պակասեցված գրչի՝ Մովսեսի կողմից: Հետաքրքրության համար ստորև տրվում են կարևոր գլուխների վերնագրերը.

Թ. 2ա.—Յաղագս տեսակի:

Թ. 4ա.—Յաղագս տարբերութեան:

Թ. 7ա.—Յաղագս պարզառութեան որ է հատոր առաջին:

Թ. 7բ.—Վասն սեռի:

Թ. 9ա.—Յաղագս թէ ուրանուր է սեռ:

Թ. 9բ.—Յաղագս թէ ուրանուր է տեսակ:

Յաղագս թէ ուրանուր է տարբերութիւն:

Թ. 10բ.—Յաղագս յատկի:

Թ. 11բ.—Յաղագս անհատի:

Թ. 14ա.—Յաղագս փաղ անուան:

Թ. 15ա.—Յաղագս դաս անուան:

Յաղագս յար անուան:

Թ. 16բ.—Յաղագս ենթացուցական ստորոգութեանց:

Թ. 19բ.—Յաղագս գոյացութեան:

Թ. 20բ.—Յաղագս հետեման գոյացութեան:

Թ. 22բ.—Յաղագս քանակի:

Թ. 26բ.—Յաղագս հետեմանց քանակի:

Թ. 27բ.—Յաղագս առնչի:

Թ. 29ա.—Յաղագս հետեմանց առնչին:

Թ. 30ա.—Յաղագս որակի և որակութեան:

Թ. 33ա.—Յաղագս հետեմանց որակին:

Թ. 34ա.—Յաղագս արարման:

Թ. 36ա.—Յաղագս հետեմանց արարման:

Թ. 37ա.—Յաղագս կրման:

Թ. 37բ.—Յաղագս հետեմանց կրման:

Թ. 38բ.—Յաղագս ուրի:

Թ. 39ա.—Յաղագս հետեմանց ուրին:

Թ. 40ա.—Յաղագս երբի:

Թ. 40բ.—Յաղագս հետեմանց երբին:

Թ. 41ա.—Յաղագս դրութեան:

Թ. 43ա.—Յաղագս հետեմանց դրութեան:

Թ. 44ա.—Յաղագս ունելոյ:

Թ. 45ա.—Յաղագս հետեմանց ունելոյն:

Թ. 45բ.—Յաղագս թէ տասունք սկզբունքս զընդինքեամբ եղելոցն ստորոգին:

Թ. 48բ.—Յաղագս հետեմանց տասանց սկզբանց:

Յաղագս թէ ըստ որոց ասի յաւէտն, և նուազն:

Թ. 49ա.—Յաղագս հակակայից:

Թ. 51բ.—Յաղագս շարժութեան:

Թ. 52ա.—Յաղագս նախկնի:

Թ. 53ա.—Յաղագս համանգամայնց:

Թ. 54ա.—Յաղագս շարամանութեան որ է հատոր երկրորդ:

Թ. 55ա.—Յաղագս անուան:

Թ. 56ա.—Յաղագս բայի:

Թ. 56բ.—Յաղագս բանի:

Թ. 57բ.—Յաղագս բաց երևութեան:

Թ. 58բ.—Յաղագս բաժանման նախադասութեանց:

Թ. 63բ.—Յաղագս հակասութեանց ճշմարտելոյ և ստելոյ:

Թ. 67ա.—Յաղագս հանդիտութեան նախադասութեանց:

Թ. 69բ.—Յաղագս հակադարձութեան նախադասութեան:

Թ. 74բ.—Յաղագս եղանակաւոր նախադասութեանց:

Թ. 76բ.—Յաղագս ստորադրական նախադասութեան:

Թ. 77բ.—Յաղագս շարաբանութեան որ է հատոր երրորդ:

Թ. 79ա.—Յաղագս հաւաքաբանութեան որ է տեսակ առաջին:

Թ. 83բ.—Յաղագս առաջին ձևոյն:

Թ. 84բ.—Յաղագս երկրորդ ձևոյն:

Թ. 85ա.—Յաղագս երրորդ ձևոյն:

* Շարունակված «էջմածին» ամսագրի 1960 թվականի Մ Մ Ե-ից, Է-ից, Բ-ից, 1961 թվականի Մ Մ Բ-ից, Գ-ից, Զ-ից, Է-ից, Ժ-ից, 1962 թվականի Մ Մ Ը-ից, Թ-ից, Ժ-Ժ-ից, ԺԲ-ից և 1963 թվականի Մ Մ Բ-ից, Ե-ից և Զ-ից:

Թ. 92ա.—Ցաղագս եղանակաւոր հաւաքա-
բանութեանց:

Թ. 92բ.—Ցաղագս ստորաշրջական հաւա-
քաբանութեան:

Թ. 93բ.—Ցաղագս մակածութեան, որ է
երկրորդ տեսակ առարկութեան:

Թ. 94ա.—Ցաղագս կարճաբանութեան որ
է երրորդ տեսակ առարկութեան:

Թ. 94բ.—Ցաղագս յարացուցութեան որ է
չորրորդ տեսակ առարկութեան:

Թ. 95բ.—Ցաղագս տեսակաց առարկու-
թեան որ ըստ բաժանման նիւթոյ լինի:

Թ. 96ա.—Ցաղագս թէ զի՞նչ է իմաստու-
թիւն, և յո՞րս բաժանի, և թէ վասն է՞ր տրա-
մաբանութենէ մասնիկ իմաստասիրութեան
և ոչ մասն:

Թ. 101ա.—Ցաղագս թէ զի՞նչ է տրամա-
բանութիւն, և յո՞րս բաժանի:

Թ. 106ա.—Ցաղագս տրամաբանութեան
տեղեաց:

Թ. 108բ.—Ցաղագս տեղեաց որ ի սահմա-
նէ և ի սահմանելոյ գլուխ առաջին:

Թ. 110բ.—Ցաղագս տեղեաց որ ի ստու-
գաբանութեան և ի ստուգաբանելոյ անուան,
գլուխ երկրորդ:

Թ. 112ա.—Ցաղագս տեղեաց որ ի բոլորէ,
և ի մասնէ. գլուխ երրորդ:

Թ. 116ա.—Ցաղագս տեղեաց որ ի պատ-
ճառէ և ի պատճառելոյ. գլուխ չորրորդ:

Թ. 118բ.—Ցաղագս տեղեաց որ ի լինելու-
թեան և յեղելոյ. գլուխ հինգերորդ:

Թ. 119ա.—Ցաղագս տեղեաց, որ յապա-
կանութենէ և յապականելոյ. գլուխ վեցերորդ:

Թ. 119բ.—Ցաղագս տեղեաց որ ի կիրա-
ռութենէ, և ի կիրառելոյ. գլուխ եօթներորդ:

Թ. 120բ.—Ցաղագս տեղեաց որ ի քարշո-
ղական, և ի հետեողական պատահմանց.
գլուխ ութերորդ:

Թ. 121ա.—Ցաղագս տեղեաց որ ի բացա-
կան և ի կցական անուանց. գլուխ իններորդ:

Թ. 121բ.—Ցաղագս արտաքին տեղեաց:
Ցաղագս տեղեաց որ ի մեծագունէ և ի
փոքրագունէ. գլուխ առաջին:

Թ. 122ա.—Ցաղագս տեղեաց որ ի հակա-
կայէն. գլուխ երկրորդ:

Թ. 124բ.—Ցաղագս տեղեաց որ ի բաժան-
մանէ. գլուխ երրորդ:

Թ. 125բ.—Ցաղագս տեղեաց որ ի համե-
ղականաց. գլուխ չորրորդ:

Թ. 126ա.—Ցաղագս տեղեաց որ ի համե-
մատութենէ. գլուխ հինգերորդ:

Ցաղագս տեղեաց որ ի փորձելոյ. գլուխ
վեցերորդ:

Թ. 126բ.—Ցաղագս տեղեաց որ յայլ և այլ
սեռից. գլուխ եօթներորդ:

Թ. 129ա.—Ցաղագս պատրանաց:

Թ. 131ա.—Ցաղագս հոմանուանց պատ-
րանաց:

Թ. 132ա.—Ցաղագս բաղադրական և բա-
ժանական պատրանաց:

Թ. 134բ.—Ցաղագս անբոլորովին պատ-
րանաց:

Թ. 135բ.—Ցաղագս համահետեողական
պատրանաց:

Թ. 136բ.—Ցաղագս անցական պատրա-
նաց:

Թ. 137ա.—Ցաղագս նմանական պատրա-
նաց:

Թ. 138բ.—Ցաղագս հակասական պատ-
րանաց:

Թ. 139բ.—Ցաղագս ունակական պատրա-
նաց:

Թ. 140ա.—Ցաղագս պատշաճական պատ-
րանաց:

Թ. 140բ.—Ցաղագս բաղդատական պատ-
րանաց:

Թ. 141ա.—Ցաղագս զգուշանալոյ ի պա-
տասխանադրութեանց առաջարկութեանց և
առարկութեանց ի վիճաբանելն:

ՀԻՇԱՍՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. 53բ.—Արդ, աստանօր բազում թախան-
ձանօք և ժտելով աղաչմ. առ ձեզ, ով սուրբ
րարունապետք և հոգի ընկալ վարդապետք,
որք յորժամ ընթեռնուք, կամ օրինակն առ-
նուք, սակս օգտել ի սմանէ, յիշեսցիք
զնուաստ Գալատացի Մովսէս բանի սպասա-
ւորս, միով Հայր մեղայիւ, և Աստուած յիշո-
ղացն ողորմեսցի ի միւս անգամ զալստեան:

Թ. 69ա.—Ձգծող մատենիս յիշման արժան
առնէք, ով ընթերցողք, և դուք յիշեալ լիջիք
ի Քրիստոսէ:

Թ. 142բ.—Եւ արդ, աւարտ եղև տրամա-
բանութեան, զի երեք գլուխքն, այսինքն
պարզառութիւն, շարամանութիւն և շարաբա-
նութիւն յանգ ելին:

Թ. 143ա.—Եւ գտանելի է, զի նախագաղա-
փար տրամաբանութեանս է յԱրիստոտէլէ,
բայց աժանցի այլ և այլ շարադրութեամբ,
աւելորդութեամբ և պակասութեամբ, վասն
զիւր ընկալութեան և պիտանաւորութեան, զի
շարադրութիւն իմն անցեալ ի լեզուէ իմեքէ
յայլ իմն լեզու տարաձայնութիւն ըստ շարա-
դրութեան երկի. իսկ ըստ նոյն լեզուի շա-
րադրեալքն, թէպէտ և դժուարք իցեն, անըն-
տելք ոչ երկին, վասն ըստ կարի մերում
շարադրեցաք ըստ լեզուի մերում հայկազ-
նեայց. փա՛ռք Քրիստոսի յուսոյն մերում հա-
ւատացելոցս, որ տայ ճարտարութիւն ճշմար-
տաբան տրամաբանօղաց:

Թ. 143բ.—Արդ, աստանօր եղև զորս հո-
գիարուլիս տառիս որ կոչի տրամաբանու-

թիւն, որ և ես ստրուկ և սին ծառայ Գալա-տացի Մովսէս բանի սպասաւորս փոյթ ան-ձին կալեալ սակա օգտի մտաց և ընդունակ լինել հանճարույ գծագրեալ ձեռամբ իմով աւարտումն արարի, ՌՃԾ թուին նամսեանն մայիս 1, օրն ուրբաթ: Արդ, ո՛վ ընթերցողք, որք յորժամ ընթեռնուր, կամ ձեռն արկանէք, կամ զօրինակն առնուր, յիշեցէք միով ողոր-մեալիւ զվերոգրեալ գծօղս, և ով որ յիշէ, ինքն յիշեցեալ լիցի և լուիցէ զայն երանա-լուր բարբառն որ ասէ. Եկայք օրհնեալք հօր իմոյ ծառանգեցէք զանսպառ ուրախութիւն որ է օրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից: Ամէն:

Հայր մեր...

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ք. 23բ.—7 տող ուսերեն գրութիւն:

Ք. 24ա.—5 տող ուսերեն գրութիւն:

№ 198

ԱՒԵՏԱՐԱՆ

Թերթերը՝ 223:—Պրակները՝ 19 հատ, յուրաքանչյուրը 12-ական թերթից, միայն մի բանիսը թափվել և խառնվել են: ԺԱ պրակը 9 թերթ է, Ը՝ 10 Ժ և ԺԶ 11, ԺԹ՝ 14, ԺԲ՝ 16:—Մեծուրբունը՝ 24×17,2×5,5 սմ:—Նյութը՝ խունացած հասարակ մաշված թուղթ:—Կազմը՝ կաշեպատ տախտակ, քայքայված: Վրան ճնշու-մով խաշ և զարդեր են նկարված:—Պանպանակներ՝ սկզբից և վերջից մեկական մազաղաթ:—Վիճակը՝ ան-բավարար, տեղ-տեղ քայքայված: Սկզբից և միջից թերթի:—Գրությունը՝ երկայուն:—Դատարկ թղթեր՝ չկան:—Տողերը՝ 20:—Գծումները՝ ճնշումով:—Գիրը՝ բոլոր-գիր:—Զարդագրություն՝ ձեռագրում երկու տեղ միայն պահպանվել է այն՝ թ. թ. 65թ և 184թ, որտեղ կան հա-սարակ ոճով նկարված մեկական կիսախորան, լուսան-ցազարդ և զարդագիր: Սրանք նկարված են Մարկոսի և Հովհաննու Ավետարանների սկզբում: Մյուսները թափվել են: Ձեռագրում տեղ-տեղ կարմիր գույնով են գրված որոշ մեծատառեր և բառեր միայն:—Գրիչը՝ անհայտ:—Պատվիրատուն՝ անհայտ:—Մաղկոզը՝ ան-հայտ:—Ժամանակը՝ ԺԴ-ԺԵ դարեր:—Վայրը՝ ան-հայտ:—Մանրություն՝ սույն ձեռագիրը ստացված է նվեր լենինականից 1961 թվականին, Տ. Անդրանիկ քահանա իսկենդեբյանի տիրուհու կողմից, ձեռամբ Տ. Մաշտոց եպիսկոպոս Թաթևրյանի:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Ք. 65ա.—Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, բարեխաւսութեամբ Սուրբ Աւետարանչիս Մաթեոսի ողորմեա գծողի սորա:

Ք. 228բ.—Փա՛ռք ամենասուրբ Երրորդու-թեանն Հաւր և Որդոյ և Հոգոյն սրբոյ, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից: ամէն:

(Կարմիր գույնով) Արժանի արար... մեղս հասանել ի վերջ Սուրբ Աւետարանիս:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Ձեռագրի սկզբի մազաղաթի երկրորդ էջում)

Վերջին ըստացող Սուրբ Աւետարանիս յիշեցեք զտառապեալ աղախին զնանիկս, որ հալալ արդեաց իմոյ գեեցի զՍուրբ Աւետարանս յիշատակ ինձ և ծընո-ղաց իմոց՝ հարն իմոյ Քրիստոսայտութին և մարն իմոյ Սալմին, որ առ Աստուած փոխեցան, և յեղբայր իմ զՅովանէսն, և զաւակն իմ զԳրիգորն, զոր տղայ հասակի ի Քրիստոս փոխեցաւ Եւ նորայհասակ որդիս իմ զԽաչատուրն սարկաւազն, և նորայրօքսոջ Պետ-րոսն: Եւ այլ ամենայն յարեան մերձաւորս իմ յիշե-ցիք ի Քրիստոս և Աստուած ողորմի ասացէք, կարգա-լով կամ արիւնակելով և դուք յիշեալ լինիցիք ի Քրիս-տոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ անզրաւ յաւի-տեանս յաւիտենից: Ամէն: Ի թվ. ՌՃԸ (1659): Ամէն:

Ք. 60բ.—Դարձեալ կիրկին անգամ յիշեցէք Քրիս-տոսայտութին և իւր կողակիցն Սալմին, և իւր որդին Յովանէսն և իւր կողակիցն Խաթուն, և իւր որդին Այ-վաղն և Հայրատէտն կամ կարդալով կամ արիւնակելով, Աստուած ողորմի ասէք, ողորմի Աստուած ձեզ, ի զա...տեան իւր: Ամէն:

Ք. 184ա.—Արհնեալ է Աստուած յաւի: Ահա:

№ 199

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(ԱՐԱՔԵՐԵՆԸ)

Թերթերը՝ 120:—Պրակները՝ 18 հատ: Խառնվել են իրար և այժմ ունեն անկանոն վիճակ, այսպէս՝ Գ, Զ, ԺԴ և ԺԵ՝ 4-ական թերթ, Դ, Ե, Է, ԺԱ և ԺԸ՝ 6-ական թերթ, Ը՝ 7 թերթ, Ա, Բ, Թ, ԺԲ, ԺԳ և ԺԶ՝ 8-ական թերթ, ԺԷ՝ 9 թերթ և Ժ՝ 10 թերթ:—Մեծուրբունը՝ 21,1×15,7×2 սմ:—Նյութը՝ ղեղնած և կեղտոտած ողորմ հատ թուղթ:—Կազմը՝ կաշեպատ թուղթ:—Պանպա-նակներ՝ չունի:—Վիճակը՝ անբավարար, պրակները պոկվել և մեկը մյուսից անջատվել են:—Գրությունը՝ միասուն:—Դատարկ թղթեր՝ չկան:—Տողերը՝ ձեռագրի առաջին մասը՝ Ա-ԺԲ պրակները (թ. թ. 1—81) 15-ական տող, իսկ երկրորդ մասը՝ ԺԳ-ԺԸ պրակները (թ. թ. 82—120) 21-ական տող:—Գծումները՝ առանց ճնշման:—Գիրը՝ ընթեռնելի, մաքուր և դեղինիկ արա-բական նախի տառեր:—Զարդագրություն՝ չունի:—Գրիչը՝ Ահմեդ իրն Ամառեղեղին:—Պատվիրատուն՝ անհայտ:—Ժամանակը՝ ԺԶ-ԺԷ դարեր:—Վայրը՝ Հի-շաղ:—Մանրություն՝ Սույն ձեռագիրը 1961 թ. ստացված է նվեր Քրիստիանի, Տ. Կոմիտաս եպիսկոպոս Տեր-Մանգեանյանի կողմից: Ձեռագրի առաջին մա-սում, 15-ական տող գրված բաժնում թղթնված է մեծ լուսանցք: Գրությունը գրված է թերթի 7×14 սմ. ծավալի վրա, իսկ երկրորդ մասում, 21-ական տող գրված բաժնում թղթնված է հարբերաբար ավելի նեղ լուսանցք: Գրությունը գրված է թերթի 9,5×17 սմ: ծավալի վրա: Ձեռագրի վերջին մասում ավելի քիչ:

խակ սկզբի մասում շատ ծանոթություններ և հավելագրություններ կան գրված թերթի երկու կողմի լուսանցքներում: Երբեմն պատահում է, որ մի էջի հետաքայլում գրված հավելագրությունները ավելի շատ են, քան այդ նույն էջի տեքստը, ինչպես, օրինակի համար, Թ. Թ. 9ա, 52ա, 55ա և այլն:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Թ. 120բ-ում կա ձեռագրի փոքր հիշատակարանը, 10 տողով, եռանկյան ձևով գրված: Բովանդակությունն ասում է, որ ձեռագիրը գրված է Ահմեդ իբն Ամադեդդինի կողմից Ազին-Շիրիքի դպրոցում (Հիջազում), Մալիք Աբդել-Խալեբ թագավորի ժամանակ:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. 1ա.—Այստեղ կան 3—4 տող թարգմանի գրություն և երկրաչափական երկու շրջանակներ:

Թ. 120բ.—Կա ձվաձև թարգմանի մի փոքրիկ կնիք:

№ 200

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒՍԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Թերթերը՝ 356:—Պրակներ՝ 45, յուրաքանչյուրը 8-ական թերթից, ի բաց առյալ Ա պրակը, որ 5 թերթ է և ին պրակը, որ 7 թերթ է:—Մեծությունը՝ 23,5×17×5,8 սմ.:—Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած հասարակ բարակ թուղթ:—Կազմը՝ կաշեպատ ստվարաթուղթ:—Պաճառակներ՝ երկուական թերթ թուղթ սկզբում և վերջում:—Վիճակը՝ բավարար:—Գրությունը՝ միասույն:—Դատարկ թղթերը՝ 1, 2, 349—356:—Տաղերը՝ 30—31:—Գծումները՝ ճշշումով:—Գիրը՝ նոսրգիր:—Ձադագրություն՝ չունի:—Գրիչը՝ դպիր Սուբխաս Նալբանդյան արդվիճեցի:—Պատվիրատուն՝ անհայտ:—Ժամանակը՝ 1788—1790 թ. թ.:—Վայրը՝ Կոստանդնուպոլիս:—Մանրություն՝ Սույն ձեռագիրը ստացված է նվիր Թրիխիցի 1962 թվականին, Տ. Կոմիտաս եպիսկոպոս Տեր-Ստեփանյանի կողմից:

ԲՈՎԱՆՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. 4ա.—Նախերգանք:

Թ. 6բ.—Յաղագս տասնարանեայ օրինացն Աստուծոյ: Գլուխ երկրորդ:

Թ. 8ա.—Յաղագս առաջին պատուիրանին: Գլուխ երրորդ:

Թ. 164ա:—Գլուխ Դ: Յաղագս չորրորդ պատուիրանի: Պատուեա զհայր քոյ, և զմայր քո:

Թ. 192ա.—Գլուխ Ե: Յաղագս հինգերորդ պատուիրանի: Մի՛ սպանաներ:

Թ. 213բ.—Գլուխ եօթներորդ (պետք է լինի՝ վեցերորդ):

Թ. 247ա.—Գլուխ է: Յաղագս եօթներորդ և

տասներորդ պատուիրանաց: Մի՛ գողանար, և մի՛ ցանկանար ընչից ընկերի քոյ:

Թ. 312բ.—Գլուխ Ը: Պրակ Ա: Յաղագս ութներորդ պատուիրանի: Մի՛ սուտ վկայեր զընկերէ քումմէ:

Թ. 340ա.—Գլուխ Թ: Յաղագս պատուիրանաց Եկեղեցւոյ ի հասարակի:

Թ. 347բ.—Յանկ բարոյական Աստուածաբանութեան արարեալ ի վերայ այրութենի:

(Վերջում երեք էջում (Թ. Թ. 354ա—355ա) տրվում են ընտանեկան-ազգակցական ճյուղագրական երեք ծառեր՝ պապից սեռած որդիների, թոռների, թոռնորդիների և այլ ազգակցական կապերի հարաբերությունը մեկը մյուսի հետ):

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. 3ա.—Բարոյական աստուածաբանութիւն ընձեռեալ զպատուիրանաց Աստուծոյ. յորս պարունակեալ պէս պէս դիպուածք պիտանիք պատկանեալք խոստովանահայց:

Հաւաքեալ ի գրեանց բազում, և պէս պէս սրբազան վարդապետաց լատինացւոց, ի դիպուածախնդիք Աստուածաբանից և եղեալք, ի մի վայր, ի լոյս և ի շաւիղ հոգաբարձութեանայից մերոց:

Օրինակեալ բազում աշխատութեամբ և ջանիք ի տրուպ դպիր Մուքիսասյ Նալբանդեան արդուինեցւոյ:

Ի հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու հայոց կաթողիկոսի:

Յամի Փրկչին մերոյ 1788, ի մարտի 25: Իսկ ըստ հայոց ՌՄԼէ:

Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տան ուրումն Բալիստրէի գաղղիիացւոյ:

Թ. 347ա.—Յանգ ելեալ աւարտեցաւ գիրքս այս ի 1780 (պետք է լինի 1790 շատ հավանաբար) յամի Փրկչին, ի մարտի 25, և ի տօնի Անտման Տեառն:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. 356.— Началнику етъ книга Теръ Григоріе Меписову.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Մայր Աթոռի պաշտոնաբեր «էջմիածին» ամսագրում, 1950—1952 թվականների համադրեում, լույս տեսավ Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի վանքի ձեռագրատան նախագիս ունեցած մի քանի ձեռագրերի, ինչպես նաև առավելագույն 1944—1952 թվականներին հոր ստացված ձեռագրերի ցուցակը՝ ընդամենը 100 ձեռագրեր և 10 պատառիկներ, 1—101 համադրեների տակ:

Սույն հավաքածուն կազմվեց Մայր Տաճարում գտնվող ձեռագրերի վրա ավելացնելով այն մի քանի տասնյակ աղմեկավոր ձեռագրեր, որոնք Ս. էջմիածին բերվեցին

Իրանից և Հնդկաստանից, Թեհրանի բնմի նախկին առաջնորդ հանգուցյալ Ս. Ռուբեն արհեստագույն Դամբյանի և Իրան-Հնդկաստանի բնմի նախկին առաջնորդ հանգուցյալ Ս. Վահան արհեստագույն Կոստանյանի միջոցով, հավաքածու, որի վրա եկան ավելանալ ներհին բնմերից և եկեղեցիներից որպես նվեր ստացված բազմաթիվ այլ ձեռագրեր: 1952 թվականին Մայր Աթոռի ձեռագրատունն ուներ արդեն իսկ 100-ի հասնող մի հավաքածու, որի քվում կան մի քանի շատ արժեքավոր ձեռագրեր:

Հետագայում Մայր Աթոռը նվեր է ստանում բազմաթիվ ձեռագրեր ներհին բնմերի եկեղեցիներից՝ առաջնորդների, Ս. Էջմիածնի միաբանության անդամների և Բանանա հայրերի, ինչպես նաև աշխարհիկ անձնավորություններից միջոցով: Օրինակի համար, Ս. Վարդան եպիսկոպոս Տեր-Սահակյանի միջոցով Թբիլիսիից ստացվել է երեք ձեռագիր, Ս. Սուրեն եպիսկոպոս Թոբայանի միջոցով Ռոստովից ստացվել է երկու ձեռագիր, Ս. Հովհաննես Բանանա Կարապետյանի միջոցով Երևանի Ս. Զորավոր եկեղեցուց՝ երկու կտոր, Ս. Նարայր Բանանա Սարգսյանի միջոցով Լենինականի եկեղեցուց՝ յոթ կտոր, դոկտ. պրոֆ. Աշոտ Աբրահամյանի միջոցով Ռոստովի և Բավիլի եկեղեցիներից և Գեղարդա վանքից՝ վեց կտոր, Ռոստովում բնակվող Ս. Մկրտիչ ավագ Բանանա Զորոպիանից՝ երկու կտոր, իսկ Մայր Աթոռի արխիվից հանված են մի քանի տասնյակ ձեռագրեր:

Ձեռագրերի հավաքման այս կարևոր գործը իր լուրջ և կազմակերպված փուլի մեջ մտավ այն ժամանակ, երբ ազգյալ հայոց Վեհափառ Հայրապետը՝ Նորին Ս. Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, արտասահմանյան բնմերում՝ 1956 թվին Մերձավոր Արևելք և Եվրոպա, 1960 թվականին երկու Ամերիկաները և 1961 թվականին Թուրքիա կատարած Իր Հովվապետական ուղևորությունների ժամանակ, մասնավոր նվիրատուներից ստացավ բազմաթիվ ձեռագրեր և բերավ հայրենիք, կատարելով խիստ շնորհակալ մի գործ:

Վերջին ուրբ տարիներում, Վեհափառ Հայրապետի գահակալության ժամանակաշրջանում, Մայր Աթոռի ձեռագրատունն ստացել է հետևյալ կարևոր նվիրատուությունները՝ Ս. Կոմիտաս եպիսկոպոս Տեր-Ստեփանյանից (Թբիլիսի) 5 ձեռագիր, Հրանտ Նախիջանից (Կահիրե) 4 հատ, Սուրեն Դոկտորյանից (Ստամբուլ) 3 հատ, և ապա երկուական հատ Ս. Վահան վարդապետ Տերյանից (Երևան), Ս. Տիրայր վարդապետ Մարտիրոսյանից

նից (Բաբու), Ս. Խաչատուր ավագ Բանանա Տեր-Հարությունյանից (Մոսկվա), Ս. Շավարշ Բանանա Պալքյանից (Ստամբուլ), Ս. Հովհաննես Բանանա Դանիելյանից (Ախալ-Խա) և Թադևոս Պապանյանից (Կորդոբա): Բացի այդ, ստացվել են նաև այլ ձեռագրեր Երևանից, Լենինականից, Թբիլիսիից, Նյու-Յորքից, Լոս-Անջելեսից, Կորդոբայից, Ստամբուլից, Բուդապեշտից, Կահիրեից, Արևելքից, Նիդրլանդներից, Հայկազնից և այլ վայրերից, հայ հավատացյալների կողմից:

Մայր Աթոռի նոր ստացված ձեռագրերի ցուցակի հրատարակության շարունակության այս երկրորդ շրջանում, 1960—1963 թվականներին, «Էջմիածին» ամսագրում լույս տեսավ 88 ձեռագրի և 11 պատանդների նկարագրությունը՝ 101—200 համարների տակ:

Հարկավոր է պատկերասրահներից փրկել հայկական ամեն մի ձեռագիր, որ մի սրբություն է հայ դպրության և մշակույթի պատմության համար: Հայ ձեռագիրն էլ, դարերի հոլովույթի հետ, հայ գաղթականի հետ զնացել է արտասահման և շրջել բազում երկրներ և օտար ափեր: Հայրենադարձի այս բախտորոշ օրերին, հայ գաղթականի հետ, հայկական ձեռագիրն էլ պետք է հայրենադարձվի դեպի հայրենիք՝ իր բուն տիրոջ: Հայկական ձեռագրերը այժմ պատկանում են ամբողջ հայ ժողովրդին և Մայր հայրենիքին: Հարկավոր է դրանք հավաքել հայրենի հողի վրա և Ս. Էջմիածնի կամարների լեռին, վերջնական կորստից փրկելու համար դրանք: Հավատացյալ հայի համար չկա ավելի մեծ սրբատեղի քան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը:

Այժմ Վեհափառ Հայրապետի իմաստուն կարգադրությամբ, Մայր Աթոռի ձեռագրատունը փոխադրված է Ս. Էջմիածնի Հայրապետանոցի վերականգնված նոր Վեհարանում, տրամադրելով այդ նպատակի համար լավագույն հարմարություններն ու ապահովությունը:

Ձեռագրատունն հույս ունի, որ ամեն մի գիտակից հայ, որ ունի հայկական մի ձեռագիր, և նախանձախնդր է հայկական մշակութային արժեքների պահպանման, բարի կյանքի իր լուսման մոծելու, մտածելով այդ ձեռագրերի ապահովության, պահպանման և Վեհափառ Հայրապետի հասցենով Ս. Էջմիածնի ուղարկելու մասին: Այդ ձեռագրերն այնուհետև մեր ամսագրի միջոցով հայտնի կդառնան բովանդակ հայ բանասիրության և գիտական աշխարհին:

Կազմող՝ Ն. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

